

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

(Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականությունը և
քաղաքացիական փոփոխությունները)¹

ՀԳԱ. ակադեմիկոս Գ. Խ. ՍԱՐԳՅԱՆ

Մ. թ. ա. IX—VII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում ծաղկած Ուրարտու պետությունը, ինչպես և հինարեւելյան շատ ուրիշ պետություններ ու հասարակություններ (Շումեր, էլամ, հաթթի, Միտաննի և այլն) անհայտ էին մնում գիտությանը մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը և XX դարը, երբ հնագետների ջանքերով հայտնաբերվեց նրանց նյութական մշակույթը, ապա և վերծանվեցին նրանց թողած սեպագրական հուշարձանները: Մովսես Խորենացին ևս, հին և միջնադարյան ուրիշ հեղինակների նման, ոչինչ չի իմացել այդ երկրների, մասնավորապես՝ Ուրարտուի, գոյության մասին:

Այսուհանդերձ, նրա «Հայոց պատմության» Առաջին գրքի շարադրանքում առկա են մի շարք դրվագներ, որոնք, անկախ հեղինակի պատկերացումներից, մասամբ ակներևաբար, մասամբ էլ հավանականության տարբեր աստիճաններով, արտացոլում են Ուրարտուի և նրա ժամանակաշրջանի իրողություններն ու իրադարձությունները:

1. Հայտնի է Մովսես Խորենացու հատուկ հետաքրքրությունը իր շարադրանքի հետ կապվող քաղաքների, ամրոցների, ջրանցքների, կոթողների, արձանների և նյութական մշակույթի այլ տեսակների նկատմամբ: Պատմահայրը ոչ միայն հիշատակում է դրանք, այլև հնարավոր դեպքերում նկարագրում անհրաժեշտ մանրամասնություններով: Նրա նկարագրություններից ընթերցողը հստակ տեսողական պատկերացումներ է ստանում: Այդպիսիք են, օրինակ, Երվանդաշատի, Թեոդուպոլիս-Կարինի, Վան քաղաքի նկարագրությունները:

Վանի կապակցությամբ Մովսես Խորենացին նախ նկարագրում է տեղանքը, ապա հսկայական «ամբարտակը», ինքը՝ քաղաքը, նրա միջնաբերդը, ժայռափոր սրահները և, վերջապես, ժայռի հարթեցված մակերեսի վրա փորագրված սեպագրական արձանագրությունները: Սրանցից շատ բան մեր ժամանակներին է հասել երկրի երեսին, շատ բան էլ պահված-լույս աշխարհ է հանված հնագետների կողմից, և ակնհայտ է, որ մասնագետները խոսում են Պատմահայրը նկարագրությունների ճշգրտության մասին: Մեզ հայտնի է, որ ույդ ամենը արդյունք էր Ուրարտուի թագավորների շինարարական գործունեության, որն սկսել էր դեռևս մ. թ. ա. IX դարի երրորդ քառորդում Սարգուրի I-ը և որին մեծ ծավալ էր տվել մասնավորապես Մենուան (մ. թ. ա. 810—786 թթ.): Վերջինս, բացի այլևայլ շինություններից, կառուցել է նաև «ամբարտակ» կոչվողը՝ 70 կմ երկարություն ունեցող հողակավոր, մինչև մեր օրերը պահպանված ջրանցքը, որը ջուր էր

¹ Հոդվածը ներկայացնում է 1991 թ. հունվարի 25—26-ին Փարիզում կայացած «Moïse de Khorene et l'historiographie arménienne des origines» — «Մովսես Խորենացին և հայ պատմագրության սկզբները», միջազգային գիտաժողովում ընթերցված՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Ուրարտուն» զեկուցման ընդլայնված և լրացված տարբերակը:

«Շամիրամ գյուղը» Մշո դաշտում հիշատակում է Գար. Սրվանձտյանցը⁶։ Վանի մոտ Թովման հիշատակում է Լեղք դյուզը (Լեզուոյ գեաւոյն) կապելով այն Շամիրամի զինվորներից Արա Գեղեցիկի ստացած վերքերը լիզել-սպիացնելու հետ⁷։ Արալեզները (աուլեզները) հիշատակվում են նաև Փավստոսի (Ն, 36) ու Նղնիկի (Ա, 24) մոտ և Անանունի «Նախնական պատմության» մեջ (գլուխ Ա)։ Որ վաղ միջնադարում ժողովրդի մեջ դեռևս պատմվում էր Արա Գեղեցիկի հետ կապված բուն առասպելը՝ անուղղակիորեն հուշում է նաև Արայի լեռան հիշատակումը VII դարի Աշխարհացոյցում⁸։

Այս բոլորը ավելի ցցուն, հարուստ ու հստակ լինելով Մովսես Խորենացու ապրած V դարում, բավական հիմքեր են տվել նրան Վան քաղաքի հիմնադրումը վերադրելու Շամիրամին և ոչ՝ մեկ ուրիշի, իսկ Ուրարտուի մասին նա, ինչպես ասվեց, տեղեկություն չուներ և չէր կարող ունենալ։

2. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ ուրարտական ժամանակաշրջանին առնչվող նյութի առկայության տեսակետից Շամիրամի հետ կապված հաղորդումները մեզ ավելի հեռուն են տանում, քան սոսկ Վան քաղաքի հիմնադրման թեման է։ Հարցը հետևյալն է։ Ինչ ճանապարհով և երբ է Շամիրամի կերպարը եկել-մտել հայկական միջավայր։ Ամենահիշտ սյատաշխանը կլինի, թե՛ անտիկ շրջանի այն գրականությունից, որում Շամիրամի (Սեմիրամիսի) առասպելը բավական մեծ տարածում ունի։ Հիրավի, Մովսես Խորենացու շաքաղարած՝ Շամիրամի հետ կապված առասպելների մի խոշոր մասը գալիս է անտիկ գրականությունից։

Անտիկ գրականության մեջ այդ առասպելների գլխավոր ակունքը մ. թ. ա. V դարի հույն հեղինակ, պարսից թագավորի բժիշկ Զոսիանի երկն է, որը մեզ չի հասել, բայց որի մեզ այստեղ հետաքրքրող մասերը վերապատմել է մ. թ. ա. I դարի հույն հեղինակ Դիոդորոս Սիկիլիացին իր «Պատմական գրադարանի» II գրքի 4—20 գլուխներում⁹։ Մովսես Խորենացին գուցե անմիջականորեն օգտված լինի այդ շարադրանքից, սակայն իր տեղեկությունների մեծ մասը նա քաղել է IV դարի հեղինակ Նվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնից»։ Այստեղից են գալիս Շամիրամի ամուսին Նինոսի, ինչպես և Շամիրամի և Զրադաշտ մոգի մասին տեղեկությունները, Շամիրամի հնդկական արշավանքի, իր որդիներին կոտորելու և նրանցից մեկից՝ Նինվասից սպանվելու պատմությունը, ինչպես և Նինվասի Զամես հերձորդ անվան և Աբրահամին ժամանակակից լինելու մասին հաղորդումները։ Նվսեբիոսի միջնորդությամբ է մեջբերում Մովսես Խորենացին Կեփաղիոնի այս հաղորդումները Շամիրամի մասին (Ա, 18)¹⁰, թեև այդ կապակցությամբ վերջերս որոշ մասնակի կասկածներ են հայտնվել¹¹։

Սակայն Բացի այս բոլորից, Մովսես Խորենացին չբնական է շարա-

⁶ Գար. Սրվանձտյանց. նշվ. աշխ., էջ 49։

⁷ Թովմա Արծրունի, էջ 215։ Տե՛ս նաև Մ. Արեղյան. Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ. Վաղարշապատ, 1899, էջ 529։

⁸ Տե՛ս Մ. Տ. Նրեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. Երևան, 1963, էջ 110։

⁹ Diodorus of Sicily in twelve volumes, I, Books I and II, 1—34, London, 1968.

¹⁰ Նվսեբի Պամփիլիայ Կեսարացու ժամանակակիցը. Վենետիկ, 1818, մասն Ա, էջ 84, 92, մասն Բ, էջ 65։ Տե՛ս նաև Г. Халатянц, Армянский эпос в Истории Армении. Моксея Хоренского, ч. II, М., 1896, с. 37.

¹¹ Տե՛ս Զոհարտ Տրայինա. Մովսես Խորենացիի «գաղափար» ավանդությունը Հայոց պատմության Ա գրքի 5-րդ գլուխին մեջ.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, թիվ 1, էջ 32։

դրում, որոնք վերաբերում են հայկական միջավայրի հետ Շամիրամի առնչություններին: Ինչպես արդեն ասվեց վերը, դրանք են Արուսի և Շամիրամի ասասպելը, Վան քաղաքի կառույցման նկարագրությունը և Շամիրամի՝ Հայաստանում, Վանա լճի ափին իր վախճանը դանկալ մասին ավանդությունը:

Սրանցից միայն երկրորդ գրվածի՝ Վան քաղաքի շինարարության կապակցությամբ է, որ գուցե կարելի է նշմարել անտիկ դրականություն, այն է՝ Գրողը Սիկիլիոսյու հաղորդումների աղբյուրությունը, որոնք, սակայն, բնութագրում են Վան քաղաքի և նվազագույնը և՛ Վան քաղաքի և՛ Վան քաղաքի շինարարության կոնկրետ հաղորդումներ են Շամիրամի կյանքի ու շրջապատի (Նիհոսի, Չյուսյաշտի, Նինվասի և այլոց) մասին, իսկ Գրողը Սիկիլիոսյու վերագրելիները սոսկ նկարագրական, ոճական տարրեր են, որոնք կարող են փոխառված լինել նրա՝ Շամիրամի կողմից Բարեկոն, Էկրատանա քաղաքների շինարարության կազմակերպումն ու իրականացումը պատկերող դրվագներից, մինչդեռ Մովսես Խորենացու մոտ վերաբերում են Վան քաղաքի շինարարության կազմակերպումն ու իրականացումը¹², Գրանք, Լթի, իրոք, կան, ամենևին չեն խանգարում Վան քաղաքի, նրա միջնաբերդի, նրա շրջակայքի, հայտնի ումարտակ-չրանցքի նկարագրություններին միանգամայն հարադատ լինելու այն պատկերին, որ հասել է մեր օրերին և կամ լույս աշխարհ է հանվել հնագիտի բրիչի օգնությամբ: Այդօրինակ, բայց շատ ավելի ակնառու «սփռված» փոխառությունները Մովսես Խորենացու մոտ հոգախ և հանդիպում և կրեք չեն միասնում դրանց օգնությամբ շարադրված նկարագրությունների հարադատությանը բուն շարադրելի նյութին¹³:

Այսպիսով, ինչպես արդեն ասվեց վերը, Շամիրամի մասին Մովսես Խորենացու պատմածը կարելի է բաժանել երկու մասի, որոնցից մեկը գալիս է անտիկ դրականությունից, իսկ մյուսը՝ զուտ տեղական է (Վանի կառույցման նկարագրության կապակցությամբ վերը նշված երևույթի հաղորդումը):

Հարց է ծագում, իսկ Շամիրամի մասին հայկական նյութը արդյո՞ք իր հերթին որևէ աղբյուրություն չի դորձել անտիկ դրականության համապատասխան լինելու վրա: Այստեղ հանդիպում ենք մի քանի փաստերի, որոնք այդպիսի աղբյուրության օգտին են խոսում: Նախ, ինքը Գրողը ոչ չափում է, որ Անուրեստանի Նիհոս արքան, դեռևս Շամիրամ-Սեմիրամիսի հետ ամուսնանալուց առաջ, արշավել է Հայաստանի դեմ և հպատակեցրել նրա թագավոր Բարդանեսին: Դրանից առաջ նա արշավել էր Երաբունի դեմ, որոնց թագավորին Գրողը անվանում է՝ Առաջին՝ Արիստոս (II, 1): Ն. Աղոնցն այստեղ անունների շփոթություն է ենթադրում, Արիստոսին համարելով Արա Գեղեցիկի հետ, որ միանգամայն հնարավոր է¹⁴: Մի այլ տեղ Գրողը ոչ չափում է, թե Շամիրամը Հայկական լեռներից մի հսկայական (130×25 ոտնաչափ մեծությամբ) քար է հայթայթել Բաբելոնիալում որպես կոթող կանգնեցնելու համար, որը և հնում համարվել է աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը (II, 11):

Ն. Աղոնցը ուշադրություն է դարձրել Բեռլինի պապիրուսների հավաքածուից հունարեն մի պատմաբանի վրա (հրատարակված Վիլհելմի կողմից

¹² Տե՛ս Դ. Խալատյան. Указ. соч., с. 32 и сл. Նույն տեղում Գր. Խալատյանը նմանություններ է նշում նաև Հովսեփոս Փլավիոսի հետ, որ նույնպես հնարավոր է:

¹³ Տե՛ս, օրինակ, Գ. Խ. Սարգսյան. Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ.— Երևանի Մատենադարանի, № 3, 1956, էջ 31 և հտ.:

¹⁴ Ն. Աղոնց. Մի հին պաշտամունքի հետքերը Հայաստանում: Հայաստանի պատմություն. Աղոնցի շարքի X—VI դդ. մ. թ. ա., Երևան, 1972, էջ 376: Ն. Աղոնցի երկի 1946 թ. հետմահու լույս տեսած ֆրանսերեն հրատարակության մեջ սխալմամբ՝ Առաջին:

1893 թ.), որտեղ պատմվում է, թե ինչպես երիտասարդ Նինոսը սիրահարված է դեռատի իր զարմուհուն, բայց ստիպված է լինում սպասել նրա հասունացմանը: Այդ ընթացքում նա արշավում է Հայաստան: Տեքստն աղճատված է, բայց ընթեռնելի են "Fes (որ, բայց Ն. Ադոնցի, կարող է լինել ե՛ր" էրոս աստվածը, և՛ Արա Գեղեցիկը) և քիչ հետո՝ "Araeni բառերը¹⁵: Այստեղ ևս կարելի է ենթադրել հայկական առասպելի տարրերի ներթափանցումը անտիկ դրականութեան ոլորտը:

Վերջապես, Ա. Տեր-Ղևոնդյանը դրել է Մասուգու մի հատվածի մասին, որտեղ խոսվում է Շամիրամի (Սամիրամ) Նինվեում թագավորելու և շրջակա երկրները, այդ թվում՝ Հայաստանը, նվաճելու մասին: Սրա որդի Արսիսի օրոք հայոց թագավորները իրենց հերթին նվաճում են Նինվեն և նրանից հետո իշխած 20 թագավորներ հարկ են վճարում հայերին: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը ենթադրում է, թե Մասուգին այս գրույցը գրի է առել իր՝ Հայաստան այցելության ժամանակ¹⁶: Չի կարելի բացառել, սակայն, որ այն և կել-հասել է նրան անտիկ դրականութեան:

Այսպես թե այնպես, բայց Մասուգու տարբերակը դրդում է նորոգի նայել Մովսես Խորենացու տարբերակի որոշ մանրամասնություններին: Մասուգու մոտ առկա՝ հայերի ունեցող գաղափարը կիսաթաքնված վիճակում կա նաև Մովսես Խորենացու մոտ, նրա շարադրած երկու դրվագում: Առաջինը հայերի ընդվզումն է Արայի մահվանից հետո, որը Շամիրամը խաղաղեցնում է Արայի վերակենդանանալու պատրանքով, և ոչ ուղղակիան ուժով, երկրորդը՝ Շամիրամի մահվան պարագան Հայաստանում և ոչ թե մի այլ տեղ, որպիսի դրվագի մեջ անհայտ է մնում, թե ովքե՞ր էին նրան սպանողները: Եթե կամուրջ ձգենք այս երկու դրվագների միջև, ապա ուրվագծվում է առասպելի մի նոր տարբերակ՝ հայերի եղբայրակիչ հաղթանակով, որը մոտ է և՛ Մասուգու նկարագրածին և՛, ընդհանրապես, ազգային մի առասպելի ոգուն:

Շամիրամի առասպելների հետադոտող Վիլհելմ Այլերսը Հայաստանն անվանում է das klassische Land der Semiramis-Erinnerungen—«Շամիրամական հուշերի դասական երկիր»¹⁷, անշուշտ նկատի ունենալով վերնասովածի ամբողջությունը և մեջ բերելով Շամիրամին Հայաստանի հետ կապող տվյալներ: Միևնույն ժամանակ նա հանգամանորեն անդրադարձել է գիտության մեջ Շամիրամ-Սեմիրամիսի պատմական նախատիպ համարվող Ասորեստանի թագուհի Սամմուրամաթի (մ. թ. ա. IX դարի վերջերը) խնդրին:

Մտահոգվելով Սամմուրամաթ անվան ծագման հարցով, հեղինակը գրտնում է, որ այն առայժմ բացատրված չէ, և մերժում զանազան առաջարկված ստուգաբանություններ, այդ թվում և Լեհման-Հաուպտի (գիտության մեջ բավական տարածում գտած)՝ Սամմուրամաթին բաբելոնական ծագում վերագրելու վարկածը: Այլերսի ենթադրությունը տանում է նրան ավելի շուտ դեպի հյուսիս, դեպի Հայկական լեռնաշխարհը¹⁸:

Սամմուրամաթին հազիվ թե վերագրելի են այն հսկայածավալ գործերը և սահմակեցուցիչ արարքները, որ պատմվում են Շամիրամ-Սեմիրամիսի մասին, սակայն դա այնքան էլ կարևոր չէ: Սամմուրամաթին առանձնացնում էր արդեն այն հանգամանքը, որ նա եզակի երևույթ է եղել ոչ միայն ասորեստանյան, այլև ընդհանրապես հինարևելյան միջավայրում:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 375 և հտ.:

¹⁶ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան. «Արա և Շամիրամ» առասպելի մի արձագանքը արաբ-պատմիչ Մասուգու մոտ.—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4, էջ 251:

¹⁷ W. Eilers. Semiramis. Entstehung und Nachhall einer altorientalischen Sage. Wien, 1971, S. 3.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 45—46:

(և թե՛ բացառենք Եգիպտոսի թագուհի Խաթշիստեթին), լինելով ինքնիշխան կին-պահակալ՝ իր մանկահասակ որդի Ադադներարի II-ի խնամակալ:

Սամմուրամաթի անունը մեղ հասել է հրկու արձանագրության մեջ՝ Դրանցից մեկը՝ հրկու օրինակով, փոխադրված է նախու ասածուն պատկերող արձանների վրա, որոնք պահվել են Կալխու-Նիմրուդ քաղաքում: Դրանք ձոնել է մարդի կառավարիչ Բել-Տարծի-Իլուման, գրել տալով հետևյալը.

a-na balaṭ ^{md}Adad-nerarī šar ^{kur}Aššur bell-šu

u balaṭ ^fSa-am-mu-ra-inat sinniṣat ekalli bēlti-šu

«Ի ողջության Ադադ-Ներարի, Ասորեստանի արքայի, իր տիրոջ, և ողջություն Սամմուրամաթի, պալատային տիկնոջ, իր տիրուհու»:

Այստեղ ապաստած šarratu «թագուհի» բառին փոխարինում է sinniṣat ekalli «պալատային տիկին» արտահայտությունը, սակայն վերջինս այլ իրազեկների նկատմամբ էլ է կիրառվել, այն դեպքում, երբ շեշտվել է, թե խոսքը թագավաճանդի մորն է վերաբերում¹⁹: Որ խոսքը հիրավի թագուհու մասին է, երևում է նաև այն բանից, որ ձոնողը Ադադներարիին և Սամմուրամաթին հավասարապես «իր տեր» և «իր տիրուհի» է անվանում:

Երկրորդ արձանագրությունը իրեն՝ Սամմուրամաթինն է.

sa-lam ^fSa-am-mu-ra-mat
sinniṣat ekal [^{md}Šamši]^{šl}.^dAdad
šar kišṣati šar mat [^dAš]-šur
^fummi [^dAd]ad-nerarī
šar kišṣati sar [mat] ^dA-šur
^fkall-lat [^dŠul-ma-nu-ašarēd
šar kib-rat erbetti²¹

«Կոթողը Սամմուրամաթի,
պալատային տիկնոջ [Շամշի]-Ադադի,
ամենայնի արքայի, [Ասոր]եստանի արքայի,
մոր [Ադ]ադ-Ներարիի,
ամենայնի արքայի, Ասորեստանի արքայի,
[հ]արսի (1) [Ս]ալմանասարի,
չորս ծագերի արքայի»:

Հիշատակված արքաների իշխանության տարեթվերն են. Սալմանասար III-ի՝ մ. թ. ա. 858—824 թթ., Շամշի-Ադադ V-ի՝ մ. թ. ա. 823—810 թթ., Ադադ-Ներարի III-ի՝ մ. թ. ա. 809—782 թթ.: Սամմուրամաթը ապրել է այս երեք թագավորների օրոք, իսկ նրա կոթողը կանգնեցված է իր որդի Ադադ-Ներարիի օրոք, որը գահակալել է 5 տարեկան հասակում²⁰, Սամմուրամաթի գահակալությունը տևած կլինի մեկ և կես տասնյակ, գուցե և ավելի տարիներ:

Ինչպես արդեն ասվեց, Սամմուրամաթին չեն պատշաճում (գոնե այն տեղեկությունների սահմաններում, որ մենք նրա մասին ունենք) Սեմիրամիս-Շամիրամին վերագրվող գործերը, սակայն նրա՝ կնոջ համար եզակի դիրքի բերմամբ արդեն նրա շուրջը կարող էին հյուսվել զանազան պատմություններ, որոնք հեռավայրում, գունազարդվելով, այն ճոխ առասպելների տեսքը պիտի ստանային, որը առկա է անտիկ և հայ գրականության

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 36 և ծան. 54:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 37:

մեջ, Այդ պատմությունների մի ինքնուրույն շիթ, անտիկ գրականության մեջ ներթափանցած շիթերից անկախ մտնելով հայկական հողը, այստեղ տեղայնացվել է: Սակայն դրա համար բավական ժամանակ էր պետք և հազիվ թե Շամիրամի կերպարի գունազարդումը տեղի ունեցած լինի նրա գահակալությանը հաջորդած մ. թ. ա. VIII դարում, մանավանդ նրա առաջին կեսում, երբ, ի հակադրություն առասպելում պատկերվածի, Վանի թագավորությունն էր, որ գերակշռում ու հաղթում էր թուլացած Ասորեստանին: Պետք է ընդունել, որ այդ կարող էր տեղի ունենալ ավելի ուշ, ըստ որում կամ արարտական միջավայրի մասնակցությամբ ու միջնորդությամբ, կամ արդեն հայկական միջավայրում:

Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացուն, ապա նա, շուրջ մեկ հազարամյակ անց, ի մի հավաքելով Շամիրամի առասպելի անտիկ և հայկական թելերը, կրկին միահյուսել է դրանք իր «Հայոց պատմության» մեջ:

Հետաքրքրական է տեսնել, թե ինչպես է թվագրում Շամիրամին ինքը Մովսես Խորենացին: Շամիրամը Արա Գեղեցիկի ժամանակակիցն է, որը Հայկյանների յոթերորդ սերնդին է պատկանում: Քանի որ Պատմահայրը տալիս է Հայկյանների անընդմեջ ցանկը, ապա կարելի է որոշել նաև, թե նրանցից որի՞ ժամանակի հետ է համընկնում Շամիրամի կերպարի ամենավաղ հնարավոր իրական մուտքը Հայաստան: Եթե Սկայորդին, ասենք, լինելով, ըստ Մովսես Խորենացու, Հայկյանների 35-րդ սերնդի ներկայացուցիչը և Ասորեստանի Սենեքերիմ (Սինախերիբ) թագավորի և նրա հաջորդի ժամանակակիցը, այսպիսով, ապրել է մ. թ. ա. VII դարի առաջին կեսում, իսկ Շամիրամի կերպարը մուտք է գործել Հայաստան ամենավաղը դրանից շուրջ 100 տարի առաջ, ուրեմն այդ տեղի է ունեցել Հայկյանների մոտավորապես 31-րդ կամ 32-րդ սերունդների ներկայացուցիչների օրոք: Ուրիշ խոսքով ասած, յոթերորդ սերնդին պատկանող Արային Շամիրամից բաժանում է առնվազն 25 սերունդ:

Արդյոք որևէ իմաստ ունեն նման հաշվումները: Մեր կարծիքով՝ ունեն: Արայի ժամանակը ամենեին չպետք է կապել Շամիրամի ժամանակի հետ, որովհետև Արան ընդհանրապես պատմական ժամանակ չունի, լինելով հայերի հնագույն աստվածներից մեկը՝ մեռնող և հարություն առնող, այսինքն՝ բնության արթնացող ուժերի աստվածություն: Արայի ծագումը կարելի է թվագրել հայերի՝ հնդեվրոպական ընդհանրությունից անջատվելու, նույնիսկ դեռևս նրա մեջ ընդգրկված լինելու ժամանակով: Շամիրամի կերպարը հետագայում եկել-միահյուսվել է Արայի առասպելին:

3. Նմանօրինակ պատկեր է ներկայացնում նաև Հայկի ու Բելի առասպելը: Հայկը, հայերի առասպելական անվանադիրը, Արայի նման, հայերի հնագույն աստվածներից մեկն է, նա նույնքան հին է, որքան, «հայ» ցեղանունը, որից և ծագել է «Հայկ» անունը: Բելի պարագան, սակայն, միանգամայն այլ է: Նշենք, նախ և առաջ, որ Բելը, ինչպես և Հայկը, Աստվածաշնչում չկան այն դերերում, որոնցում նրանք հանդես են գալիս Մովսես Խորենացու մոտ: «Հայկ» է անվանված Աստվածաշնչում Օրիոն համաստեղությունը (Եսայի, ԺԳ, 10, Հովբ, ԼԸ, 31), իսկ Բելը Բաբելոնի աստվածներից մեկն է (Եսայի, ԽԶ, 1, Երեմիա, Մ, 2, ՄԱ, 44): Մովսես Խորենացին է, որ ձգտելով Աստվածաշնչի մակարդակով հիմնավորել նրանց ժամանակակից լինելը, նույնաբան է Բելին ներդրվի հետ, որն Աստվածաշնչում Հայկի հայր Թորգոմի ժամանակակիցն է: Աստվածաշնչում Բելը ներդրվի հետ ոչ մի կապ չունի: «Բել» աքքադերեն նշանակում է «տեր» և կիրառվել է Միջագետքում որպես Բաբելոնի գլխավոր աստված Մարդուկի մշտական ածականը, այնուհետև նաև որպես նրա զուգահեռ անունը²¹: Ի դեպ, երեք աստվածաշնչական հիշատակումներից մեկում (Երեմիա, Մ, 2) Բելը անվանված է Մարդուկի (Մերոդաք) կողքին:

²¹ S. H. Der Alte Orient in Stichworten. Lpz., 1978, S. 71.

Մովսես Խորենացու մոտ Բելլը խիստ բազմաբովանդակ է՝ նա նույնացվում է, ինչպես ասվեց, ներբովանդակ հետևյալ կապակցությամբ համարվում եթովպացի, իսկ մյուս կողմից՝ նաև հունական աստված Կոնոսի՝ Զևսի հոր հետ (Ա, 7)։ Այնուհետև նա հանդես է գալիս որպես «ամբողջ երկրի» տիրակալ, և պարզվում է, որ նրա նստավայրը Բարելոնն է։ Այս վերջինը մոտ է և՛ Աստվածաշնչին, և՛ իրականությանը, որովհետև Բել-Մարդուկը կամ Բե-լը իսկապես, ինչպես ասվեց, Բարելոնի գլխավոր աստվածն է համարվել։

Արդ, հարց է ծագում, թե պատմականորեն ե՞րբ կտրող էր այդ բարելոնյան, ավելի լայն տարածք՝ միջագետքյան աստծու անունը և կերպարը ներթափանցել հայկական միջավայրը և կցվել Հայկի առասպելին որպես բազմաբնույթ Բեթ, իհարկե, այն ներմուծված չէ հենց Աստվածաշնչից, որը մենք լիովին բացառել չենք կտրող, Եթե Շամիրամի կերպարի մուտքը համար մենք ունենք դոնև որպես ամենավաղ ժամանակագրական սահման՝ terminus ante quem non — Մամմուրամաթ թագուհու ժամանակը, ապա այստեղ սյուռլակի ժամկետ չունենք։

Կա, սակայն, մի փաստ, որը կարող է որոշ չափով կողմնորոշել դեռ կատարելու Դա Մարդուկ աստծու հիշատակումն է Թեյշեբայի-Կարմիր բլուրում գտնված՝ Ռուստ II ուրարտական թագավորի մի սևագրական արձանագրության մեջ, որը թվագրվում է մ. թ. ա. VII դարի կեսերով²²։

Արձանագրության պահպանված մասը պարունակում է հիմնականում անեծքի բանաձևեր, որում արձանագրության հեղինակը ապառնում է այն փշաղենողներին, տեղահանողներին, յուրացնողներին և այլն։ Սովորաբար նա այդպիսիների գլխերին է կուտակում ուրարտական երեք գլխավոր աստվածներին՝ Խալդիի, Թեյշեբայի և Շիվինի ցասումն ու վրեժխնդրությունը։ Սույն արձանագրության մեջ, սակայն, դրանց ավելացված է Մարդուկ աստվածը՝ գաղափարագրով. [DHal-di-se DIm-se DŠTU]-še DARDUK-še — [(աստված) Խալդին, (աստված) Թեյշեբան, (աստված) Շիվինի] ն, (աստված) Մարդուկը ...»։

Կարծիքներ կան, որ Մարդուկի պաշտամունքը հայտնվել է Արարատյան դաշտում գերեվարված բարելոնացիների հետ (Ն. Հարությունյան) կամ, որ նրա գաղափարագրի տակ թաքնված է որևէ տեղական աստվածություն (Գ. Մելիքիշվիլի)։ Բոլոր դեպքերում Մարդուկի այստեղ հայտնվելը հատկանշական է։ Այն, կարծես թե, ակնարկում է, թե ինչպիսի պատմական պարագաներում կարող էր տեղի ունենալ Բել-Մարդուկ աստծու ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհ՝ Ասորեստանի հետ բախումների պարագաներում։ Դրանք սկսվել են մ. թ. ա. XIII դարում, երբ հզոր Ասորեստանի դեմ կանգնած էին դեռևս Նաիրի և Ուրուտտի հեղհեղուկ ջեղային միությունները և շարունակվել հզոր և հակահարվածի ընդունակ Վանի թագավորության օրոք։ Այդ եռանդուն բախումների և շփումների շուրջը առաջացած ավանդույթներն են Բել աստծու կողքին հանդես է եկել, գուցե, ուրարտական Խալդի գլխավոր աստվածը։

Նրանի այդ ավանդությունները, ուրարտական էթնոսի՝ հայկականի մեջ տարալուծվելուն համընթաց, հայացվել են և միահյուսվել հայկական հնագույն աստված Հայկի շուրջը վաղուց ի վեր գոյություն ունեցած առասպելներին ու այդ վիճակում հասել Մովսես Խորենացուն²³։ Նման վարկածը, մեզ հավանական թվալով, ամենևին չի բացառում այլ մեկնաբանությունների հնարավորությունը։ Նրա օգտին են խոսում, սակայն, այլ ժողովուրդների

²² Г. А. Меликшивили. Урартские клинообразные надписи. Открытия и публикации 1954—1970 гг.—Вестник древней истории, 1971, 4, № 450.

²³ Հմմտ. Մ. Արևիկյան. Եզդ. աշխ., էջ 252 և հտ. «...Մի՞թե կարող չէ այդ զրույցի մեջ մնացած լինել Հայաստանի նախահայ բնակիչների՝ ուրարտացիների ասորեստանցոց դեմ մղած պատերազմների հիշատակը, որը հետո հայերը ժառանգել են ուրարտացիներից»։

առասպելարանությունների, ասենք, համաշխարհային ջրհեղեղի այն առասպելի օրինակը, որը զարգացման երեք փուլ է անցել՝ շումերական, քաղական և հրեական, ամեն մի փուլում փոփոխելով գլխավոր հերոսի անունը՝ Ջիուսուդրա-Ուտենապիշտիմ-Նոյ, և տեղայնացնելով առասպելի տոպոնիմիկան և այլ մանրամասնությունները:

4. Մեծ դժվարություններ է առաջացնում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված Արամի առասպելի պատմական մեկնաբանման փորձը: Թեև ոմանց ինքն է, թե այստեղ մեկնաբանելու բան չկա՝ Արամը պարզապես այն Արրամու Ուրարտացին է, որը հիշատակվում է մ. թ. ա. IX դարի կեսերի ասորական արձանագրություններում որպես Ուրարտուի առաջին թագավոր: Հիշարժի, անունները գրեթե նույնն են և այս հանգամանքը ընդունակ է և՛ կողմնորոշելու, և՛ ապակողմնորոշելու: Գուցե Արամի առասպելը իսկապես հյուսված է Արրամու Ուրարտացու շուրջը: Սրա համար, եթե վերանայնք անունների նույնությունից, իմ կարծիքով, զգացվում է նրանց հարադատությունը հաստատող լրացուցիչ պատմական փաստերի որոշակի պակաս:

Կամ գուցե մենք գործ ունենք անունների ոչ հազվադեպ հանդիպող պատահական նմանության հետ: Այդ դեպքում, կարծում ենք, կարելի է ավելի սերտորեն հետևել Մովսես Խորենացու շարադրանքին: Արամին, որ Հայկյանների վեցերորդ սերնդի ներկայացուցիչն է, Արրամու Ուրարտացու ժամանակից բաժանում է շուրջ 25 սերունդ՝ գրեթե մեկ հազարամյակ: Այնուհետև, ըստ Մովսես Խորենացու, Արամը, Հայկից հետո, հայերի երկրորդ անվանադիրն է, նրանց «արմեն» ցեղանվան աղբյուրը: Գոնե այս երկու հանգամանքը դրգում են մտածելու, թե արդյո՞ք «Արամ» անունը իսկապես կապված չէ «արմեն»-ին նախորդած «արմ», «ուրում» (—«օրում») կամ ալլ ցեղանվանական ենթադրվող ձևերի հետ, ինչպես հետևում է Պատմահոր ասածից, և թե արդյո՞ք, այդպիսով, Արամն իսկապես հայկական հնագույն աստվածների թվին չի պատկանում՝ Հայկի և Արայի հետ միասին:

Կամ գուցե կա մի երրորդ մեկնաբանության հնարավորություն: Այս հաջգրքը մեզ համար տակավին բաց են մնում:

5. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» Առաջին գրքում շարադրված՝ Հայկ նահապետի և Հայկյանների տեղաշարժերի մասին ավանդությունը կամ առասպելը ամենատարբեր գնահատականների է արժանացել գիտական գրականության մեջ: Մենք հարում ենք այն տեսակետին, որ այդ նյութը իր հիմքում հնագույն ժառանգում ունի: Իհարկե, դարերի և հազարամյակների ընթացքում այն շերտակալել է այլևայլ տարրերով ու մանրամասներով, ենթարկվել ձևափոխությունների և նշանակալից չափով կորցրել իր նախնական պատկերը, բայց և այնպես պահպանել է հնագույն տարբերակի հիմնական գծերը: Մեր համոզումը դրանց իսկության վերաբերյալ առավել ևս ամրապնդվում է, երբ հայտնաբերում ենք, որ նրանց տվյալները համընթաց են հնագույն, իրադարձություններին ժամանակակից՝ սկզբնական և այլ աղբյուրներին:

Մեր խոսքն այստեղ մասնավորապես Հայկի և առաջին Հայկյանների այն տեղաշարժերի մասին է, որոնք բավական մանրամասն նկարագրված են Մովսես Խորենացու, ինչպես և Սեբեոսի «Պատմությունը» կից մեզ հասած տարբերակներում: Հարց է ծագում. որքա՞ն պատմական հիմք ունեն այդ տեղաշարժերը, և եթե ունեն, ապա ո՞ր ժամանակների իրադրությունն են նրանք արտացոլում:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ ներկայացված է Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցման ոչ թե մեկ, այլ երկու ալիք: Առաջին ալիքը, իբր, տեղի է ունեցել Հայկից երեք սերունդ ավելի վաղ և կապված է եղել աստվածաշնչական Սեմի՝ Նոյի որդու, և նրա որդի Տարբանի հետ:

Եթե որպես Հայկի ու Հայկյանների մասին տեղեկությունների աղբյուր Մովսես Խորենացին անվանում է Մար Արտա Կատինայի մատչանը, տպա Սեմի և Տարրանի պատմության կապակցությամբ նա հիշատակում է կրկու աղբյուր՝ հույն փիլիսոփա Օլիմպիոդորոսի բանավոր հաղորդումը և, զուգահեռաբար, ժողովրդական ավանդությունները։ Այստեղ, սակայն, մեր նպատակից դուրս է այդ աղբյուրների էության մեջ խորանալը։

Այսպես, ուրիմն, ըստ «Հայոց պատմության» Ա. դրքի 6-րդ գլխի, կրք նոյ նահապետը, որն այստեղ անվանված է Քսիստոթրես (որ, ի վերջո, շումերական Զիստոդրայից է դարձել), նավելով Հայաստան, ցամաք է հանդիպում, ապա նրա սրբիներից Սևմ հետախուզության է դնում դեպի հյուսիս-արևմուտք և հանդիպելով մի լեռան, անվանում է այն իր անունով Սիմ ու վերադառնում հարավ-արևելք, որտեղից կկիլ էր։ Սակայն նրա որդի Տարրանը իր որդիների հետ միասին բնակվում է այլ լեռան շուրջը և դաժառը նրա անունով անվանվում է Տարավն, այսինքն՝ Տարոն (Տարան—Տարոն)։

Նույն Ա. դրքի 9—10-րդ գլխերում պատմվում է Հայկի մասին, թե՛ ինչպես նա, Բարեկոնյան աշտարակաշինության ժամանակակիցն ու մասնակիցը, Բարեկոնում իր Արամայակ որդուն ունենալուց հետո, ապստամբելով բռնակալ Բելի դեմ, թողնում է Բալեկոնը և իր հոհմի հետ միասին շվում դեպի հյուսիսում ընկած Արարադի երկիրը։ Այստեղ նա դադար է առնում, հուզանդիցում Սևմի այստեղ նախապես բնակված հետնորդներին, տուն շինում և նվիրում իր թոռ Կաղմոսին։ Այնուհետև նա իր աղխով անցնում է հյուսիս-արևմուտք և բնակվում մի լեռնադաշտում, որն անվանվում է Հաբք։ Այստեղ ևս, Հաբքից հարավ դառնալով Տարոնում, նա հաստատում է իր իշխանությունը Սեմի-Տարբանի հետնորդների վրա։

Այս ավանդությունների առաջինը գնահատելիս, դժվար չէ համոզվել, որ այն զրիթն ամբողջությամբ հյուսված է աստվածաշնչական թարրերից։ Առաջին հերթին դա ինքը նույն է (Քսիստոթրես անվանումը) և նրա տպանի ցամաքին հանդիպելու վայրը, որը թեև Մովսես Խորենացի չի անվանում, բայց ինչպես հետագա շարադրանքից (թե Պատմահոր, և թե Սեբեոսի) պարզվում է՝ «Արարադի երկիրն» է²⁴, Երկրորդը նույն որդի Սեմն է, որի անունը ավանդության մեջ ժողովրդական կամ կեղծ ստուգաբանության միջոցներով կապվում է Տարոնի Սիմ լեռան անվան հետ։ Եթե այս ավանդության մեջ կա մի արաաաստվածաշնչական-տեղական թեմա, տպա դա վերաբերում է Տարոն-Տարբան զույգին, որը նույնպես փոխառնություն մեջ է դրվում ժողովրդական կամ կեղծ ստուգաբանության միջոցներով։

Երկու ավանդությունների փոխադարձ կապն ակնհայտ է դառնում ոչ միայն Հայկի ավանդության մեջ Սեմ-Տարբանի հետնորդների հիշատակությունից, այլև Հայկի երթուղու երկրորդ հատվածի և Սեմի երթուղու նույնությունից²⁵, Սեմը «Արարադի երկրից» դնում է դեպի հյուսիս-արևմուտք, հասնում Սիմ լեռանը (Տարոնում) և ապա վերադառնում այնտեղ, որտեղից կկիլ էր։ Հայկը նույն «Արարադի երկրից» գնում է դարձյալ դեպի հյուսիս-արևմուտք, բնակվում Հաբքում ու գրավում նաև հարակից Տառոնը։

²⁴ Ի դեպ նշենք, որ Մովսես Խորենացու հիշատակած «Արարադի երկիրը» կապ չունի ոչ Սրարատ լեռան, ոչ էլ Արարատյան դաշտի հետ, որոնք նա, համապատասխանաբար, անվանում է Մասիս և Այրարատ կամ Արալի դաշտ։ «Արարադի երկիրը» կապվում է Կորդվաց աշխարհի Արարադ լեռան հետ։ Այդպես է նաև Փավստոս Բուզանդի մոտ՝ Սարարադ՝ փոխանակ Արարադի, «Սարարադայ ի սահմանս Արարատյան տէրութեան ի գաւառն Կորդուաց», որին է հանդիպել նույն փրկական տապանը (Գ, 10)։ Թուվմա Արծրունին ևս գրում է, որ նույն «տապանն հանգեաց լ՛ լեռինս Կորդուաց» (Թավմայի վարդապետի Արծրունու Պատմություն տանն Արծրունաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 45)։

²⁵ Տե՛ս Մ. Ա. և Ղ. ան. նշվ. աշխ., էջ 185, և հտ.։

Աստվածաշնչական տարրերով հագեցած է, անշուշտ, նաև Հայկի ու Հայկյանների տեղաշարժերի մասին ավանդութիւնը, բայց ոչ այն չափով, ինչպես նախորդը: Առաջին և շատ ցցուն տարրը Բաբելոնյան աշտարակաշինութիւնն է, որի կապակցութեամբ էլ Հայկը ավանդութեան մեջ բնակեցված է Բաբելոնում, որպեսզի այնուհետև, լեզուների խառնումից հետո, չվի Բաբելոնից, ինչպես մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները²⁶: Երկրորդն էլ, թերևս, դեպի հյուսիս բռնած նրա երթուղին է՝ «Արարադի երկրի» վրայով, ուր, ինչպես հիշում ենք նախորդ առասպելից, ցամաքին էր հանդիպել Նոյի տապանը²⁷: Սրանով էլ, սակայն սպառնում են այս ավանդութեան աստվածաշնչական տարրերը:

Առանձին հարց է Հայկի՝ Մովսես Խորենացու մոտ մատուցված ծնընդաբանութիւնը (Հաբեթ—Գամեր—Թիրաս—Թորգոմ—Հայկ), որը անմիջականորեն չի առնչվում քննարկող ավանդութեանը և նույնիսկ որոշակիորեն հակասում է նրան: Խնդիրն այն է, որ Հայկի հայր համարվող Թորգոմի բնակվելու վայրը ըստ Աստվածաշնչի տվյալների (Եղեկ. Ի, 14 և 15, 6) եղած պիտի լինի իր իսկ անունը կրող «Տուն Թորգոմայ» (Բեթ Թորգոմա) երկիրը, որը գտնվել է Վի ծագացն հիւսիսում, և ոչ թե հարավում, ինչպես Բաբելոնը: Մասնագետները նույնացնում են այդ երկիրը Նիքարաի փոքրասիական հոսանքի հովտում, Մալաթիայից հյուսիս ընկած՝ խեթական աղբյուրների Թեղարամայի, ասուրական աղբյուրների Թիլգարիմմուի հետ: Հայկի հայրենիքն էլ, ուրեմն, ըստ այնմ, եղած պիտի լինի «Տուն Թորգոմայ» երկիրը: Բայց սա, ինչպես ասվեց, առանձին հարց է, որին կանգնադառնանք ստորև:

Այսպես, ուրեմն, Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի հետ կապված ավանդութեան մեջ աստվածաշնչական ծագում ունեն միայն Բաբելոնի և նրանից ածանցվող տարրերը, իսկ դրանցից զատ այնտեղ մնում են Հարքում բնակվելու, Բելի հետ բախման և Հայկյանների՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասը իրացնելու հարուստ թեմաները, որոնք կապ չունեն Աստվածաշնչի հետ:

Այսպիսով, եթե մենք ընդունենք ավանդութեան նախնական տարրերակի գոյութիւնը հնարավորութիւնը, ապա նրանում, որպես Աստվածաշնչին չից եկող տարրեր, պիտի բացակային թե՛ Բաբելոնը և թե՛ «Արարադի երկիրը»՝ որպես միջանկյալ հանգրվան Հարքի ճանապարհին (այլ կապակցութեամբ, ինչպես ասացինք և կտեսնենք, այն կապով էր հիշատակված լինել), հետևաբար և ընդհանրապես Բաբելոնից մինչև Հարք ճանապարհի հիշատակումը: (Ավանդութեան վերը ճերկայացված մասը, իր նախաաստված-

²⁶ Հմմտ. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմութեան» Ա գրքին հոգեբարձր հավելվածի երկրորդ մասը:

²⁷ «Արարադի երկրի» առկայութիւնը առասպելում, մեր կարծիքով, երկվական բնույթ ունի. այն չի կարելի լինիլին աստվածաշնչական տարր համարել: Քսիսութեան (Նոյ) — Սեմի. առասպելը շարժառիւթ, Մովսես Խորենացին հանվանն չի հիշատակում «Արարադի երկիրը», այլ ասում է. «Եւ նաւելոյն Քսիսութեան ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի...»: Հայկի առասպելում, սակայն, Պատմահայրը նույն այս տեղանքը (որ դա իսկապես նույնն է, ցույց է տվել Մ. Արեղյանը, տե՛ս վերը) անվանում է «Երկիր Արարտգայ»։ Ուրեմն, առասպելի այս կետում «Արարադի երկիրը» հանդես է դալիս որպես աստվածաշնչական տարր, զանի որ այն այստեղ Քսիսութեան — Նոյի միջոցով կապված է տալիսին՝ ցամաքին հանդիպելու հետ: Սակայն, մյուս կողմից, այդ անդանդը, լինելով Ուրարտու տեղանվան տարբերակներից մեկը, հայկական իրականութեան համար անշուշտ շատ ավելի հին է, քան Աստվածաշնչի ազդեցութեան ժամանակը, ուստի և այն այլ դեպքերում կարող էր հանդես գալ նաև Նոյի տապանի խնդրից և, ընդհանրապես, Աստվածաշնչից, անկախ: Այսպիսի դեպք է առասպելում մեր կարծիքով, Հայկի կողմից «Արարադի երկրի» նվիրաբերումը իր թոռ Կադմոսին, որ արդեն Աստվածաշնչի ազդեցութեան հետ չի կապվում և, մեր համոզմամբ, առկա է եղել նաև առասպելի նախնական տարրերակում (տե՛ս ստորև, էջ 38, 42):

ծաշնչական տեսքով, համաճարար, պարունակած կլինի Հայկի և նրա տոհմի տեղաշարժերի նաև ուրիշ մանրամասներ, որոնք հետագայում կարող էին դուրս մղվել վերոհիշյալ աստվածաշնչական թեմաների ներմուծման հետևանքով, մասնավորապես, և թե հավաստում էին դրանց)։

Այս տևողականը հիմնավորելու համար կարելի է հենվել նաև առասպելի պահպանված տեքստի որոշ առանձնահատկությունների վրա։ Դրանք առկա են և Մովսես Խորենացու մատուցած տարբերակում, բայց ավելի ցցուն են ներկայացված Հայկի առասպելի՝ Սեբեոսի «Պատմության» կազմում մեզ հասած տարբերակի մեջ, ուստի քաղվածքներ ենք բերում միայն այդ վերջինից։ Հայկն այստեղ տարօրինակորեն հրկու անգամ է իր թոռ Կաղմոսին պարզեցրել «Արարադի երկրի» իր կալվածքը։ Առաջին անգամ այդ տեղի է ունենում Բարկունից Հայաստան ճանապարհին, որի մասին կարդում ենք. «Եւ զնա (զերկիրն Արարադայ—Գ. Ս.) Հայկն կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում, որդւոյն Արամեակայ» (Ներսէս, 1979, էջ 48)։ Երկրորդ անգամ նա այդ անում է իր կյանքի վերջում, որի մասին գրված է. «Եւ ի ժամանակի մահուանն իւրոյ եւ զնա (նույն երկիրը—Գ. Ս.) կալուած ժառանգութեան Կաղմեայ թոռին իւրում, որդւոյ Արամեակայ» (էջ 50)։

Քանի որ ձևակերպումը բառացիորեն է կրկնվում՝ «եւ զնա...» և այլն, ապա բնական է ենթադրել, որ հրկու դեպքերից մեկը մյուսի սոսկ կրկնությունն է և որ նախնական ավանդության մեջ այս երկուսից միայն մեկն է եղել։ Մեր կարծիքով, եղել է միայն երկրորդը, քանի որ այն, ի տարբերություն առաջինի, կապված չէ աստվածաշնչական թեմայի հետ։

Ահա, ուրեմն, Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ մեզ հասած երկու ավանդություններն էլ (այսինքն՝ Սեմ-Տարբանի և Հայկի), նրանց պարունակած աստվածաշնչական տարրերից դուրս, համառոտ են հանդես են բերում Տարոնը և Հարբը որպես Տարբանյանների և նրանց հնազանդեցրած Հայկյանների բնօրրան, որտեղից այնուհետև, ինչպես պատմվում է առասպելի շարունակության մեջ, տեղի է ունենում Հայկյանների հետագա տարածումը։

Այժմ սույն եղրակացության տեսանկյունով անդրադառնանք ուրարտական սեպագրական աղբյուրներին։ Դրանցից մեզ տվյալ դեպքում հատկապես հետաքրքրում է ուրարտական Մենուա թագավորի (մ. թ. ա. 810—786 թթ.)՝ Մուշ քաղաքում հայտնաբերված արձանագրությունը, որ փառաբանված է քարակոթողի վրա (YKH, 41)։ Ջարակոթողն էապես վնասված է, քակայն հնարավորություն կա ընկալելու արձանագրության հիմնական բովանդակությունը։

Նախապես հիշեցնենք, որ Մենուայի օրոք սկսվում է Ուրարտուի աշխարհակալության շրջանը, երբ Ուրարտական տերությունը մեղ մղեց ու նսեմացրեց իր գլխավոր թշնամի Ասորեստանին և իր արևմտյան սահմանները հասցրեց մինչև Եփրատի վերին հոսանքի հովիտը։ Նրա այդ վերելքը տեղեց ավելի քան կես դար, որի ընթացքում Մենուային փոխարինեցին նրա որդին՝ Արգիշթի I-ը (մ. թ. ա. 786—764) և թոռը՝ Սարգուրի II-ը (մ. թ. ա. 764—730 թթ.)։

Սակայն մեծ տերություն ստեղծելու համար Մենուան նախ և առաջ պիտի դուրս գար բուն Ուրարտուի կամ Բիայնիլիի նեղ սահմաններից, որոնք նրա հոր՝ Իշպուհինի օրոք ընդգրկում էին սոսկ Վանա լճի ավազանը և նրան արևելքից, հարավից և հյուսիսից անմիջականորեն հարող հողերը։ Ահա, Մենուայի առաջին ռազմական ձեռնարկումներից էր այն արշավանքը, որ նկարագրված է Մուշի արձանագրության մեջ։ Վանա լճից հարավ ընկած մի ուղիով Մենուան իր զորքերով մտնում է ասորական արձանագրություններում Շուբրիա անվանվող երկիրը, որը կաղմում էր Սասունի մի մասը, գրավում այդ երկրի Կուլմերի (ներկայումս՝ Քղիմար) քաղաքը, այնտեղից Աթաունե քաղաքի վրայով անցնում է Ուրմե երկիրը։

Այստեղ արձանագրությունը հաղորդում է. [h]a-a u-bi ^{KUR}Ur-me-i-e te-ru-b[i] i-ni DUB-te; այսինքն՝ «Ես նվաճեցի Ուրմե երկիրը, դրեցի այս քարակոթողը» (YKH, 41): Քանի որ այդ քարակոթողը Մուշ քաղաքում է գտնվում, ուրեմն և Մուշի շրջանը, այսինքն՝ Տարոնը, կազմել է հենց Ուրմե երկիրը: Անմիջապես դրանից հետո արձանագրությունը հաղորդում է՝

[KUR] Ar-hi-i-c-... [...], որ նշանակում է «Արխի երկրին [...], կամ «դեպի Արխի երկիրը [...], իսկ դրանից հետո ջարդվածք է:

Առկա մասնագիտական գրականության մեջ Արխի երկրի տեղագրությունը բավականաչափ հստակ չէ ներկայացված: Նշվում է սոսկ, որ այդ երկիրն ընկած էր Վանա լճից հարավ-արևելք՝ Ուրմե երկրի և Կուլմեբի քաղաքի հարևանությամբ (Ն. Հաբուսյան): Մինչդեռ Մուշի արձանագրությունը հնարավորություն է տալիս գտնելու Արխի երկրի ճշգրիտ տեղագրությունը: Եթե շարունակենք Մենուայի երթուղին Քղիմար—Մուշ (Կուլմեբի—Ուրմե) գծով, նույն ուղղությամբ, այսինքն՝ այնպես, ինչպես թելագրում է Մուշի արձանագրությունը, ապա այդ գիծը կհասցնի մեզ հայկական Հարթ դավառը, որն անմիջականորեն սահմանակից է Տարոնին հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից: Հարթ դավառը հիշատակում է, բացի Մովսես Խորենացուց, նաև Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցը»՝ որպես Տուրուբերան նահանգի գավառներից մեկը: Այսպիսով, եթե պարզվում է, որ Արխի երկրի և Հարթ դավառի տարածքները համընկնում են, ապա ոչ մի խոչընդոտ չկա նույնացնելու նաև նրանց անվանումները: Արխին նույն Հարթն է: Սա կարելի է հիմնավորել նաև ուրարտա-հայկական լեզվական ընդհանրություններում հանդես եկող հնչյունական անցումների օրինաչափություններով (հ-ի բացակայությունը բառակազմում, խ—ք անցումը): Արխի-Հարթ նույնացման փաստը ամրապնդվում է նաև Պլինիոս Ավագի կողմից Արածանու վրա Archene հայկական գավառի հիշատակությամբ (NH, VI, 31, 1—3)²⁸:

Մեր թեմայի համար հատկապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ Տարոն-Հարթի շրջանը, որը Մովսես Խորենացու պահպանած հայկական հնագույն ավանդության մեջ, ինչպես տեսանք, հանդես է գալիս որպես հայերի օրրան, իր աշխարհագրական տեղագրությամբ համընկնում է Ուրմե-Արխի շրջանի հետ: Խնդիրն այն է, որ վերջինս, ըստ ասուրա-ուրարտական սեպագրական աղբյուրների, իր հերթին, ոչ պակաս կարևոր հատկանիշներ ունի հայ ժողովրդի կազմավորման ու լեռնաշխարհում տարածման տեսակետից: Որո՞նք են այդ հատկանիշները:

Մասնագետները (Գր. Խալաթյան, Գր. Ղափանցյան, Ս. Երեմյան, Բ. Պրոտորովսկի, Ի. Դյակոնով, Գ. Մելիքիշվիլի և ուրիշներ), վաղուց ի վեր առանձնացնում են Եփրատի փոքրասիական կամ վերին հոսանքի հովիտը, որպես հայ ժողովրդի կազմավորման բնօրրան՝ մ. թ. ա. II հազ. երկրորդ կեսում: Խեթական և ասուրական սեպագրական աղբյուրների տվյալների համաձայն այստեղ կուտակված են եղել մի շարք երկրներ, որոնց անվանումները այս օրվա մինչև այն լիարժեք առնչվում են հայերի ցեղանուններին: Հյուսիսից հարավ դրանք են բոլորին հայտնի Հայաստ երկիրը, Սուխմու երկիրը, որի անվանումը համադրում են վրացիների կողմից կիրառվող «սոմխի»՝ «հայ» ցեղանվան հետ, Թեթարամա՝ Աստվածաշնչում «Թորգոմի տուն» կոչվող երկիրը (Թորգոմը, ըստ ազգային ավանդության, հայերի նախնին է), Մալդիա-Մելիդ (այսօրվա Մալաթիա) երկիրը, որը երբեմն անվանվում է Խաթե, իսկ «խաթե»-ն ոմանք համարում են «հայ» ցեղանվան սկզբնական ձևը և այլն: Սրանք, բացի Հայաստանից, գիտության մեջ երբեմն կոչվում են «ուշ-խեթական» թագավորություններ, բայց իրականում նրանք էթնիկապես հագեցած էին հայկական տարրով:

²⁸ Տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան. Ուրարտական տեղությունը և հայերը.— Ուրարտու և Հայաստան, Երևան, 1989, էջ 92 և հտ.:

Մ. թ. 30. XII դարից սկսած նույն տարածքի հարավային մասերում աղբյուրներում հիշատակվում են մուշկու և ուրումու ցեղերը, որոնք ևս համարվում են հայկական, ըստ որում «ուրումու»-ի հետ կապվում է հայերի «արմեն» ցեղանունը։ Ասորական աղբյուրները հիշատակում են սրբափայլ մուշկու աղբյուրը և ուրումու ցեղերը հանդերձվանում են Ալի-Ադնիքում²⁹, իսկ ուրումուները հասնում են Վանա լճի մոտերքը, որտեղ և հիշյալ աղբյուրներում նշված է Ուրումու կամ Ներքին Ուրումու երկիրը։ Կարճ ասած, խեթական և ասորական սեպագրական աղբյուրները մ. թ. ա. II հազ. վերջերին և I հազ. սկզբներին Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տարբեր անվանումներով նշում են հայկական մի մեծ, դեպի լեռնաշխարհի կենտրոնը ձգվող էթնալիզական զանգված։ Սրանով, իհարկե, չի մխափում հայկական տարրի կղզյակների առկայությունն այդ ժամանակ նաև լեռնաշխարհի արևելյան մասում։

Մ. թ. ա. IX դարի վերջերից հանդես են գալիս ուրարտական սեպագրական աղբյուրները, որոնք էպպես լրացնում ու ճշգրտում են այս պատկերը և հանդես բերում Ուրմե (Ուրումու, Տարոն) երկրի հատուկ դերը։

Եթե, ըստնախնդիր մանրամասնությունների մեջ, հանրագումարի բերենք ուրարտական երեք թագավորների՝ Մենուայի, Արգիշթի I-ի և Սարգուրի II-ի՝ իրենց տերության հզորության գագաթնակետին, այսինքն՝ մ. թ. ա. VIII դարի առաջին կեսին, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում իրականացրած ռազմական ձեռնարկումները, ապա կոծաղովի նրանց աշխարհագրական ծավալման երկու եղբ, երկու սահմանագիծ։ Դրանցից մեկը՝ հեռավոր կամ արտաքին սահմանը, անցնում էր Եփրատի վերին հոսանքի հովտի երկայնքով։ Դա Ուրարտուի պետական սահմանն էր արևմուտքում և ընդգրկում էր վերը թվարկված, այսպես կոչված «ուշ-խեթական», բայց իրականում, ինչպես ասվեց, էպպես հայալեզու մանր թագավորությունների մի մասը։ Մյուսը՝ մոտակա կամ ներքին սահմանը, դեպի լեռնաշխարհի կենտրոնը ձգվող հայկական տարրի հիմնական զանգվածի եզրագիծն էր, որի վրա էին առաջին հերթին տեղի ունենում նրա բախումները՝ հակառակ ուղղությամբ, այսինքն՝ դեպի արևմուտք շարժվող ուրարտական ռազմական մեքենայի հետ։ Ուրարտական աղբյուրներում, նշված կեսադարյա ժամանակահատվածի համար նմանօրինակ բախումներ են արձանագրված, եթե թվարկենք հարավից դեպի հյուսիս, հետևյալ երկրներում։ Ալի (Ադնիք), Արմե (Նիդեկերտ), Կուլմերի (Սասուն), Ուրմե (Տարոն), Արխի (Շարք), Տուարածինի (Խուբի) (Տուարածատափ), Ալուշ (Բյուրակն)³⁰, Ահա այս եղբերները միացնող ճով էլ ձգվում էր նշված մոտակա կամ ներքին սահմանը, շարունակվելով աֆրոհետև դեպի Եփրատի ակունքները և Սև ծովը։ Այս ներքին սահմանագծի վրա, թվարկված երկրներից, որպես առավել անհանդիստ ու անկոտրելի, ուրարտական աղբյուրներում հանդես է գալիս նրանցից ամենաարևելյանը՝ Ուրմե երկիրը, որը Ուրարտական տերության սիրտը կաղմող Վանա լճի ավազանի անմիջական հարևանն էր, ուստի և ամենավտանգավորն էր Վանի թագավորների համար։

Այս է պատճառը, որ նրանք անընդհատ գրոհներ էին ձեռնարկում հատկապես այդ երկրի վրա։ Մենուա արքան, բացի իր վերահիշյալ Մուշի արձանագրությունից, հիշատակում է Ուրմեի նվաճման, ավերման, բնակչությանը կոտորելու մասին նաև ռի այլ, Թրմերում գտնված արձանագրության մեջ (YKH, 40)։ Մ. թ. ա. 773 թ. Ուրմեի վրա է արշավում Արգիշթի I-ը և դարձյալ հազորգում երկրի ավերման ու բնակիչների գերեզմար-

²⁹ Ըստ վրացի պատմաբանների՝ մուշկերը վրացական մեխերն են։ Սակայն վրացական էթնիկական տարրի ներթափանցումը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային գոտին աղբյուրների տվյալներով չի հաստատվում։

³⁰ Տե՛ս YKH, 28, 375 (Ալի), 156 D I + D II (Արմե), 40, 41 (Կուլմերի), 40, 41, 127 VI, 128 A 4, 155 A (Ուրմե), 41 (Արխի), 127 V. (Տուարածինի Խուբի), 157 (Ալուշ)։

ման մասին դեպի Բիալինի: Քսան տարի անց, Ուրմեի վրա է հարձակվում Սարգստի II-ը, որը հաղորդում է երկրի 11 ամրոցների ավերման և շուրջ 10 հազար մարդկանց տեղահանման մասին: Ուրմե, ինչպես տեսնում ենք, չնայած հուժկու գրոհներին, մնում էր անընկճելի:

Այսպիսով, թեև ուրարտական տերության հզոր թագավորները ամրացել էին Եփրատի հովտով անցնող արևմտյան սահմանի վրա, բայց և այնպես նրանց տերության կենտրոն Բիալինիի և այդ սահմանի միջև դուրս գնումն ուներ մի տեսակ, ի դեմս հիշատակված երկրների շղթայի, որը ժամանակ առ ժամանակ դառնում էր ուրարտական արքաների համար խիստ շոշափելի ու վտանգավոր: Եվ այդ պատվարի ամենահզոր ու անհաղթ հատվածը կազմում էր Ուրմե երկիրը: (Այստեղ պետք է փակադժուհի շեշտել, որ ուրարտական աղբյուրները տերության մնացած տարածքում՝ հարավում, հյուսիսում կամ արևելքում, չեն նշում երկրի ներքին շերտերի համար, բացի մի դեպքից³¹, ոչ մի նմանօրինակ բախում: Սակարևոր հանգամանք է և ցույց է տալիս, որ տերության մեջ առկա էթնիկական տարրերից արևմտյանը, այսինքն՝ հայկականը, ամենաեռանդունը և ամենագործունն էր):

Այսպիսով, այս երկու սահմանների միջև զգալիվում է, եթե կարելի է այսպես ասել, մի «նախնական Հայաստան»³², եթե ուրարտական տերության հզորության պահին նրա արքաներին այսպես թե այնպես հաջողվում էր ժամանակավորապես արդենակել այդ «նախնական Հայաստանի» ընդարձակումը, ապա սկսած մ. թ. ա. VIII դարի կեսերից այդ արդյունքը, ուրարտական արքաների հզորության հետ միասին, գրեթե վերանում է և հայկական տարրը սկսում է ողողել լեռնաշխարհի նաև արևելյան կեսը, որպիսի պրոցեսիս պիտի օժանդակեր այնտեղ հայալեզու բնակչության հատվածների առկայությունը:

Այս մասին արդեն ուրարտական պաշտոնական աղբյուրները, սկսած մ. թ. ա. VIII դարի կեսերից, քար լռություն են պահպանում, քանի որ սովորություն չկար հաղորդումներ անելու պարտությունների կամ անհաջողությունների վերաբերյալ: Ժամանակի ասուրական սեպագրական աղբյուրներն են, Ասորեստանի թագավորների, մասնավորապես Սարգոն II-ի (մ. թ. ա. 722—705), ուղարկած հետախույզների զեկույցները, որ խոսում են թշնամու երկրում՝ Ուրարտուում տեղի ունեցող այլևայլ խռովությունների, բախումների ու տեղաշարժերի մասին՝ հատկապես տերության հարավային. Ասորեստանին սահմանամերձ գոտում³³:

Մեր ուշադրության առարկա պատմական պրոցեսն իր արտացոլումն է գտել, սակայն, Մովսես Խորենացու, «Պատմության» մեջ, որի հաղորդած տեղեկություններին էլ վերադառնում ենք:

Եթե ըստ ուրարտական սեպագրական աղբյուրների Ուրմե-Արխիի շերտերը ներկայանում է որպես Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տարածված հայկական էթնալեզվական զանգվածի արևելյան եզրը, ապա նրան համապատասխանող Տարոն-Հարթի շրջանը հայ ազգային հնագույն ավանդության մեջ ներկայանում է, ընդհանրապես, որպես հայերի դեպի արևելք տարածման մեկնակետ: Այսինքն, այնտեղ և այն ժամանակ (մ. թ. ա. VIII դարի կեսերին), որտեղ և երբ դադարում են պատմել սեպագրական աղբյուրները, այդ նույն տեղից պատմությունը շարունակում է հայկական

³¹ УХН. 418.

³² Այդ է վկայում, փաստորեն, նաև ուրարտական աղբյուրների այն տեղանունների ցանկը, որոնցում Գ. Բ. Զահուկյանը ավելի կամ պակաս հավանականությամբ հայերենի բառաբաններ է տեսնում: Դրանց ճշգրտ մեծամասնությունը վերաբերում է մեր նշած տարածքին: Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան. Ուրարտերենը և հայերենը.—Ուրարտու և Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 151 և հտ.:

³³ АВНИУ, 50, 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10 և այլն:

հնադրոյն ավանդութիւններ, Ըստ որում վերին աստիճանի հատկանշական է, որ այն խոստում է միայն ու միայն արեւելյան ուղղութեամբ կայացած տեղաշարժերի մասին, բայց ամենեւին ոչ՝ արեւմտյան:

Հայկը, պատմում է Մովսէս Խորենացին, Հարբում «մեռանի, յանձն առնելով վրովանդակ ազնի Արամանկայ որդոց իրում», իսկ «Արամանկայ առիտը վրովանդակ րազմութիւնն՝ խաղաղ յարեւել հյուսիս» (Ա, 12): Արամանյաւի և նրա տնտեսական հետնորդների տարածվելը հյուսիս-արեւելքում, այսինքն՝ ներկայիս Հայաստանի հանրապետութեան տարածքում և նրանից էլ այն կողմը՝ Կառպից ծովի ուղղութեամբ դեպի Արաքսի և Կուրի խառնարանը, շատ մանրամասն նկարագրված է ավանդութեան մեջ: Այդ նկարագրութիւնն ամրապնդված է նաև խրատիկո վայրերի տեղանունները Հայկյանների անձնանուններից բխցնելու (ինչպես նախորդ շարադրանքում Սիմը՝ Սիմից, Տարոնը՝ Տարտնից) բազմաթիւ փորձերով: օրինակ, Արագածը՝ Արամանյակից, Երմայիրը՝ Արամայիսից, Շիրակը՝ Շարայից, Մասիսը՝ Ամասիայից, Ալարատը՝ Արայից, Գեղարքունիքը՝ Գեղամից, Սիսակունը (Սյունիքը)՝ Սիսակից, Ասանը՝ Առանից, Աղվանքը՝ Ազու մականունից և ուլն, և այլն: Այս ժողովրդական կամ կեղծ կոչվող ստուգարանութիւնները, իհարկէ, դիտական արժեք չունեն, սակայն իրենք՝ տեղանունները արտակարգ կարեւոր են, քանի որ որոշակի աշխարհագրական տեսք են տալիս Հայկյանների իրթուղիների մասին ավանդութեան մեջ պահպանված տեղեկութիւններին:

Հայկյանների բռնած մյուս ուղղութիւնը, դարձյալ իսկական ունենալով Տարոն-Հարբի շրջանը, հարավ-արեւելյանն է՝ դեպի «Արարադի երկիրը», այսինքն՝ Կորդուբ: Այստեղ անհրաժեշտ է մտաբերել վերը արտահայտված մեր այն կարծիքը, որ «Արարադի երկիր» հիշատակումը որպէս Բաբելոնից սկիզբ առած ճանապարհի վրա հանդիմանի՝ աստվածաշնչական մակաշերտում է առասպելի նախնական տարբերակի վրա և, որպէս այդպիսին, պիտի դուրս բերվի ավանդութեան բուն բովանդակութիւնից: Ընդհակառակն, այդ երկրի հիշատակումը միանգամայն տեղին է ավանդութեան այն տեղում, ուր Սեբեոսյան տարբերակում ասված է, թէ Հայկը իր մահվանից առաջ նվիրեց «Արարադի երկիրը» իր թոռ Կադմոսին՝ Արամանյակի որդուն, իսկ Մովսէս Խորենացու մոտ՝ առավել հարմարեցված և ավանդական թեմաներին, ինչպէս և իր սեփական՝ տեղեկութիւնների փոխհարմարեցման սովորութեանը, թէ Հայկը կյանքի վերջում իր Կադմոս թոռանը հրամայում է իր առաջին (այսինքն՝ Կորդուբի, սկզբում՝ Կրկն նվիրութեամբ) տանը բնակվել³⁴: Ի դեպ, նշենք, որ Կադմոս անվան իրական կապը այս երկրամասի հետ ամրապնդվում է այն հանգամանքով, որ Կորդուբի անմիջական հարեւանութեամբ՝ Տիգրիսի մյուս (մասամբ և այս) ափին, տարածվում էր ասուրական աղբյուրների Կադմոս-խի երկիրը:

Վերջապէս Հարբից դեպի արեւելք՝ դեպի Վանա լճի շրջակայքը և հատկապէս Վան-Տոսպի շրջանը, շարժումն իրականացնում են, ըստ ավանդութեան, ինքը Հայկը, նրա որդիներ Խոռն ու Մանավազը և թոռ Բազը: Լսելով Բելի հարավից ներխուժման մասին, Հայկը շտապում է նրան ընդառաջ, շրջանցելով Վանա լիճը, և բախվում նրա հրոսակների հետ Ուրարտու-Քիսինիլի բուն սրտում: Տեղի ունեցած ճակատամարտի վայրը ստանում է Հայոց ձոր անվանումը, որպիսի անունով հայտնի է Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող հայկական զավառներից մեկը: Խոռն և Բազը իրացնում են Վանա լճի հյուսիսային ափերը (Խոռխոռունիք և Բզնունիք): Սրանով, ըստ Մովսէս Խորենացու, փաստորեն, ավարտվում է Հայկական լեռնաշխարհի արեւելյան մասի իրացումը Հայկյանների կողմից:

6. Հարց է ծագում, սակայն, իսկ ե՞րբ և ինչպե՞ս է իրացվել, ըստ ազգային ավանդութեան, Հայկական լեռնաշխարհի արեւմտյան մասը, այսին-

³⁴ Տե՛ս վերը, էջ 37, 38, ծան. 27:

քըն՝ Հարք-Տարոնի շրջանից դեպի արևմուտք, մինչև Եփրատի հովիտը տարածվող հսկայական երկրամասը, պատմական Հայաստանի մոտավորապես կեսը: Զարմանքով տեսնում ենք, որ ոչ միայն այդ մասին, այլև ընդհանրապես այդ երկրամասի վերաբերյալ ազգային ավանդութիւնը ոչ մի տեղեկութիւն չի պարունակում: Հանգամանք, որը բացատրութիւն կամ մեկնաբանութիւն է պահանջում, քանի որ աներեւակայելի է, որ ավանդութիւնը իր նախնական տեսքով ևս այդ խնդրում լռութիւն պահպաներ:

Սակայն նախ և առաջ համոզվենք, որ դա իրոք այդպես է: Մենք քըն-Բարէկեցիք Մովսէս Խորենացու Պատմութեան Առաջին գլխի 10—12-րդ գլուխների պարունակած տեղեկութիւնները, որոնցում խոսքը Հայկի և Հայկյանների Բաբելոնից մինչև Հարք-Տարոնի շրջանը և այնտեղից դեպի արևելք տեղաշարժերի մասին էր, որոնց ընթացքում Հայկյանների կենտրոնը Հարք-Տարոնից տեղափոխվում է Արարատյան դաշտը (ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Արարատ կամ Արայի դաշտ), որտեղ հիմնադրվում է առաջին մայրաքաղաք Արմավիրը:

Հաջորդ՝ 13—14-րդ գլուխները նվիրված են Հայկյանների վեյրորդ սերնդի ներկայացուցիչ Արամի (որի մասին այլ առումով վերը խոսվել է) ռազմական արշավանքներին, որոնց մեկնակետը արդեն Արմավիրն էր: Նկարագրված երեք արշավանքներից՝ դեպի արևելք, դեպի հարավ և դեպի արևմուտք, առաջին երկուսը պարզորոշ կերպով շարունակութիւնն են կազմում Հայկի և Հայկյանների նախորդած տեղաշարժերի:

Այսպես, առաջին արշավանքը ուղղված է Մարաստանի (Մեդիայի) հողմը, որի եզրերին գրեթե հասել էին ինքը Հայկը՝ մտնելով Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող Հայոց ձոր գավառը, և նրա հետնորդները՝ մտնելով Արաքսի ստորին հոսանքի հովիտը: Արամը, գրում է Մովսէս Խորենացին՝ «պատահէ Մեզացւոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիւբարոմն ասացեալ Մադէս ... յեղբոս սահմանացն Հայոց»: Հաղթելով սրան, Արամն իր հերթին առաջ է ընթացնում մինչև Մարաստանի Զարասպ լեռը:

Արամի երկրորդ արշավանքը ուղղված էր դեպի հարավ՝ Կորդուքի վրայով Ասորեստանի կողմը: Նա հաղթեց Բարշամին և «զմեծ մասն դաշտացն Ասորեստանի կալաւ ի ծառայութեան հարկի...»: Այստեղ նույնը կարելի է ասել, ինչ որ առաջին արշավանքի դեպքում. Արամի այս արշավանքը նույնպես անմիջական շարունակութիւնն էր Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի, քանի որ խոսքը Կորդուքի մասին է, որը, ինչպես հիշում ենք, բնակեցրել էր Հայկի թոռ Կադմոսը:

Միանգամայն տարբեր է, սակայն, Արամի երրորդ, դեպի արևմուտք ուղղված արշավանքը: «Աստ յարևմուտս շարժեալ, գրում է Մովսէս Խորենացին, ... հասանէ ի կողմանս Կապադովկացւոց, ի տեղի մի, որ այժմ ասի Կեսարիա»: Այստեղ նա հաղթում է Պայապիս Քաազյա Տիտանյանին, կուսակալ է կարգում իր ազգական Մշակին (որը հիմնադրում է Մաժաք քաղաքը, հետագայի Կեսարիան) և «դառնալ ի Հայս», նախապես պատվիրելով տեղացի բնակչութեանը սուլորել հայերենը: Նրա նվաճած տարածքից Մաժաքի (Կեսարիայի) շրջանը անվանվում է «Պոտի Արմենիա» (Մովսէս Խորենացու մոտ՝ «Պոտին Արմենիան»՝ հունարենի հայցական հոլովով), այսինքն՝ «Առաջին Հայք», մյուսն էր՝ «մինչև ցրուն իւր սահմանսն»՝ Երկրորդ, Երրորդ և Զորրորդ Հայք: Սրանք, բացի վերջինից, որն ըստ Մովսէս Խորենացու նույնական է Մոփքի հետ, գտնվում էին Եփրատից արևմուտք: Այս երկրամասերը, ըստ Մովսէս Խորենացու, նախապես անբնակ էին և Արամը լցնում է դրանք բնակչութեամբ:

Այսպես, ուրեմն, Արամի օրոք, «բուն իւր սահմանքն», այսինքն՝ Հայքի արևմտյան սահմանները, անցնում էին Եփրատի վրայով, բացառյալ Մոփքի շրջանը: Բայց չէ՞ որ ըստ ավանդութեան Հայկի ու Հայկյանների բնակեցրած ամենաարևմտյան շրջանը Հարք-Տարոնն էր: Ուրիշ խոսքով ասած, եթե Արամի այս արշավանքը ևս, նախորդ երկուսի նման, կազմեր

Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի շարունակությունը, ապա այն պիտի սկսվեր ոչ թե Եփրատից, ինչպես որ է, այլ Հարթ-Տարոնի շրջանից:

Այսպիսով, մենք համոզվում ենք, որ ազդային ավանդությունը՝ մեզ հասած վիճակում, կատարյալ լռություն է պահպանում լեռնաշխարհի արևմտյան մասի և նրա իրացման մասին: Լուսում է նաև ինքը՝ Մովսես խորենային, չփորձելով որևէ ձևով լրացնել այդ բացը, ըստ հրեությունից դրա համար ձեռքի տակ անհրաժեշտ նյութ չունենալու պատճառով: Եթե մեկը բավականաչափ ծանոթ է Պատմահոր սկզբունքին՝ մշտապես ձգտել նկարագրելու երևույթներն ու պրոցեսները հասցնելու վերջավորված, ավարտուն վիճակի, ապա նրան այդ բացի առկայությունը իսկապես առնդժամապիսի կենդանության: Այսպես, օրինակ, եթե չհետևանք լիոնաշխարհի իրացման խնդրից, ապա պատմահայրը մոռացության չի տվել Հայկյանների կապակցությամբ չհիշատակված նրա հյուսիսային մասերը, լրացնելով այդ բացը Վաղարշակի դործունեությանն ունդրադառնալու ժամանակ: Այսպես, Վաղարշակը (Բ, 6), մակեդոնացիների լծից ազատագրելով անդրկիստյան շրջանը («զկողմանս Մաթաթայի և Ղոնտապիսի և Ղմգերայիս»), «զտոնայ զհիւսիսեալ առ ստորոտովն Պարխուրայ ընդ մէջ Տայոց»: «Եւ աստ կոչեցիս զվայրենի եկամոստ ազդն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորոտով մեծի լերինն Կալկասայ ... արծակէ զնոսա հանդերարամբք իմաստնովք և վերակացուք յիւրմէ: Եւ ինքն ... իջանէ ի տեղիս խոտաւէսս միւր ի սահմանն Շարայի», այսինքն՝ Հայկյանների նախօրոք իրացրած հրկրամասը՝ Շիրակ: Սա կրկնում է Արամի արևելյան և հարավային արշավանքների սխեման, այն տարբերությամբ միայն, որ Վաղարշակը ոչ թե շարունակում է Հայկյանների տեղաշարժը, ասենք, նրանց իրացրած Շիրակից, այլ շրջանց ճանապարհով է մոտենում նույն ալիք Շիրակին:

Այս հետևանքների վրա իսկապես դժվար է վերոհիշյալ բացը վերագրել Մովսես խորենայուն, և բոլոր հիմքերը կան բացատրելու այն նրա ժառանգած ազդային ավանդության թերի վիճակով: Եթե միայն չհնչեցնենք, թե համապատասխան գլուխները ինչ-ինչ պատճառներով չեն հասել մեզ նրա «Հայոց պատմության» կազմում, մի բան, որ տվյալ դեպքում վերին աստիճանի անհավանական է թվում:

Վերը նշվել է, որ այնպիսի աստվածաշնչական տարրերի ներմուծումը հայ ազգային հնագույն ավանդության մեջ, ինչպիսիք են բաբելոնյան աշտարակաշինությունը և նրա հետևանքների հետ կապված թեմաները, ընդունակ էր դուրս մղելու բուն ավանդության որոշ թեմաներ, մանավանդ, եթե վերջիններս հակասելիս լինեին վերոհիշյալ տարրերին:

Ահա այս տեսանկյունով դիտարկելիս Մովսես խորենայուն մոտ պահանջված պատկերը, մենք որոշակի իրավունք ունենք ենթադրություն անելու, թե նշված բացը նախապես ավանդության մեջ չի եղել և առաջացել է Աստվածաշնչից ծագող՝ Հայկի և Հայկյանների բաբելոնյան ուղիով Հայկական լեռնաշխարհը մտնելու տարբերակի՝ նրա վրա մակաշերտման հետևանքով: Ուրիշ խոսքով ասած՝ բաբելոնյան տարբերակը ավանդությունից դուրս է մղել լեռնաշխարհի արևմտյան մասի հետ կապված այնպիսի մի թեմա, որը հակասում էր իրեն:

Ծագող հարցը կարելի է այսպես ձևակերպել. եթե Հայկը և Հայկյանները ըստ ավանդության նախնական վերականգնվող տարբերակի չեն հայտնվել Հարթ-Տարոնի շրջանում բաբելոնյան ուղիով, ապա ո՞ր ուղիով կարող էին նրանք հայտնված լինել այնտեղ ըստ այդ տարբերակի: Այստեղ մենք ընտրելու հնարավորություններ գրեթե չունենք, քանի որ պարզ է, որ, ըստ այդ տարբերակի, նրանք չէին կարող հայտնված լինել այնտեղ, ինչպես բխում է վերը շարադրվածից, ոչ Ասորեստանի կողմից, այսինքն՝ դարձյալ հարավից, ոչ էլ Մարաստանի կողմից, այսինքն՝ արևելքից: Նույնը և հյուսիսից, Ուրեմն, մնում է արևմտյան կողմը: Կարելի է գուցե մտածել,

թև վերականգնվելիք թեման կապված է եղել ոչ թե արևմուտքից գալու, այլ ընդհակառակն, Հարթ-Տարոնի շրջանից դեպի արևմուտք տարածվելու հետ: Շատ բնական կլինեք ենթադրել, թեև ըստ նախնական ազնադրության, բացի Արամանյակից, որը շարժվել է դեպի արևելք, Հայկի մեկ ուրիշ որդի, իր գերդաստանով հանդերձ, նույն ձևով շարժվել է դեպի արևմուտք և իրացրել, ասենք, Արածանու հովիտը, Եփրատի ձախափնյակը և այլն, տալով տեղերին յուրայինների անունները: Սակայն այստեղ մի դժվարություն կա: Այսպիսի թեման մազաչափ անգամ չէր հակասի Ասավածաշնչից ծագող բաբելոնյան տարբերակին, ուստի և ոչ մի հիմք չէր լինի այդ թեմայից ձերբազատվելու համար: Ընդհակառակն, այդպիսի համապարփակ ավանդության մեջ բաբելոնյան տարրի ներմուծումը ավելի շքեղ և արդյունավետ տեսք կտար նույն այդ տարրին:

Իմ կարծիքով, այս պարագաներում, մենք կարող ենք միայն մի ենթադրություն անել, այն է, որ հայոց հնագույն ազգային ավանդության նախնական տարբերակում Հայկը և Հայկյանները հասել են Հարթ-Տարոնի շրջանը արևմուտքից՝ Եփրատի ավազանից: Այսպիսի ենթադրությունը լիովին զոհացնում է մեր նշած նախապայմանին՝ նրանով ուրվագծվող պատկերը տրամագծորեն հակասում է աստվածաշնչական բաբելոնյան տարբերակին: Այսպիսով, այդ պատկերի չբացումը՝ նշված տարբերակի ազդեցության տակ դուրս մղվելու հետևանքով, լիովին բացատրում է մեզ հասած ավանդության մեջ լեռնաշխարհի արևմտյան մասի հետ կապված թեմատիկայի իսպառ բացակայությունը:

Այս ենթադրությունն ամրապնդելու համար կարևոր նպաստ է բերում դարձյալ Մովսես Խորենացու հիշատակությունը Հարթի կամ, ավելի ճիշտ, Հարթում բնակվածների մասին: Վկայակոչելով Մար Աբասին, Պատմահայրը գրում է. «Եւ ինքն (Հայկը) խաղայ, ասէ, այլով աղխին ընդ արևմուտս հիւսիսոյ. գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարթ, այս ինքն թէ հարթ են³⁵ աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն Թորգոմայ» (Ա, 10):

«Տուն Թորգոմայ»՝ աստվածաշնչական աբուհադասություն է՝ Լերայերենում՝ Beth Thorgama, հունարենում՝ Οἶκος τοῦ Θοργαμά (կամ Θεργαμά), որ նշանակում է ոչ թե պարզապես «Թորգոմի տուն», այլ «Թորգոմի տուն» անունը կրող երկիրը³⁶ (ինչպես, օրինակ, հայ մատենագրության մեջ «Ան-

³⁵ Որոշ բացատրություններ է պահանջում այստեղ «հարթ»՝ «հայրեր» բառը: Առասպելի բուն իմաստն այն է, որ Հարթում առաջինները բնակություն են հաստատում Հայկը և նրա որդիները: Ուրեմն և, ըստ առասպելի, «հարթ... ազգի տանն Թորգոմայ» հենց նրանք են: Սակայն եթե այս արտահայտությունը պոկենք առասպելի կոնտեքստից, այն կնշանակի ավելի շուտ ոչ թե Հայկին ու իր որդիներին, և նույնիսկ՝ ոչ թե իրեն Թորգոմին, այլ նրա հայրերին՝ Թիրասին, Գամբրին, նույնիսկ Հաբեթին: Մի բան, որ ինքն առասպելը կտրականապես մերժում է: Հետևաբար, հանգես է գալիս որոշակի հակասություն այդ արտահայտության նեղ իմաստի և առասպելի բովանդակության միջև: Այդ հակասությունը չէր լինի, եթե Մովսես Խորենացու մոտ կարգայինք փոխանակ «հարթ»-ի, ասենք թե, «արքա ազգի տանն Թորգոմայ», որը ոչ մի կասկած չէր թողնի, թե խոսքը Հայկի ու նրա որդիների մասին է: Ահա, մեր կարծիքով, այդ նշմարվող հակասությունը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «հարթ» բառն այստեղ ծագել է «Հարթ» տեղանվան ճնշման ներքո, որպես Պատմահայրը շատ սիրելի ժողովրդական ստուգաբանությունների գայթակղեցուցիչ մի նմուշ: Հմտ. Ա. Մ. Գարազաշյան. Բնական պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1895, մասն Ա, էջ 146, որ ես նշված է այդ հանգամանքը, ինչպես և հիշեցված է, որ «Հարթ» բառի հուլովման ձևը «Հարթայ» է, և ոչ «Հարանց», ինչպես կլինի, եթե ստուգաբանությունը ճիշտ լինի:

³⁶ Որ Մովսես Խորենացու մոտ ևս ճիշտ այդ իմաստն է առկա, բացի Աստվածաշնչի հեղինակությունից, ցույց է տալիս նաև իրեն՝ Պատմահայր բառօգտագործման հանգամանքը: Այսպես, մենք նրա պատմության մեջ այլևս չենք գտնում «ազգ տանն», այսինքն՝ «տան

դեղատուն» արտահայտությունը)։ Դրա մասին վերը խոսվել է, իսկ այժմ մեջբերենք Աստվածաշնչում առկա երկու համապատասխան հիշատակությունը, երկուսն էլ Եղեկիել մարգարեի այն ճառերից, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. 590—585 թթ.³⁷։ Առաջինը կապված է Փյունիկիի Տյուրոս վաճառաշահ քաղաքի հետ, «Եվ ի Տանէ Թորդոմայ»³⁸ ձիովը և հեծելովը և ջորովը լցին զվաճառս քո» (Իճ, 14)։ Երկրորդը հետևյալն է. «Եւ Տունն Թորդոմայ ի ծաղացն հիւտիոտյ, եւ ամենեքին, որ շուրջ զնովու» (ԼԸ, 6)։

Վերին տրդին տալեց, որ «Տուն Թորդոմայ» երկիրը տեղագրվում է Եփրատի վերին հոսանքի ավազանում՝ Մալաթիայից հյուսիս։ Մակայն հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ այն ընդհանրապես միանշանակ ընկալվել է որպես Հայաստան. այսպես, օրինակ, Հովհաննիս Դրասխանալիկացու մոտ (Թիֆլիս, 1912), էջ 6՝ «Վաղարշակ Պարթև թագաւորէ տանս Թորդոմայ» կամ էջ 47՝ «Ի պատրիարքութիւն տանս Թորդոմայ զՄեծն Ներսէս» և այլն։

Մակայն V դարում, երբ դեռ նոր էր թարգմանվել Աստվածաշնչը, «Տուն Թորդոմայ»-ը դեռևս մասամբ պահպանել էր իր աստվածաշնչական իմաստը։ Այս է պատճառը, որ այդ դարի հեղինակները, ցանկանալով նույնացնել «Տուն Թորդոմայ»-ը Հայաստանի հետ, միշտ հատուկ բացատրություն են տալիս, թե խոսքն այստեղ Հայաստանին է վերաբերում։ Բացի Մովսես Խորենացուց, այդ արտահայտությունը V դարում հանդիպում է Աղաթանգյուղոցի և Փավստոս Բուզանդի մոտ, հետևյալ տեսքով. «ՅԱյրաբատիւն զաւառին ... Բխեցին Հայոց տանն Թորդոմայ շնորհք» (Աղաթանգյուղոց, 776), «Ի մէջ Հայաստան աշխարհի տանն Թորդոմայ» (796), «Մտան որդոց Թորդոմայ աշխարհին հայոց» (Փավստոս, Դ դրքի վերնագիր), «ամենայն բնակիչք տանն Թորդոմայ, հայ լեզուն առ հասարակ» (Ե, 30)³⁹։

Մովսես Խորենացու մոտ, ինչպես տեսանք, նման բացատրություն չկա, ուստի կարելի է մտածել, որ նրա մոտ «Տուն Թորդոմայ» արտահայտությունն էլ ավելի է պահպանում իր աստվածաշնչական իմաստը, քան V դարի նշված հեղինակների մոտ է։ Մեր ենթադրությամբ այստեղ աղադային հնադույն առասպել-ավանդության կորսված մասից մի նմուշ կամ վերհնչ է պահպանվել, որը հուշում է, թե այդ մասում խոսված պիտի լինեն Հայկի ու նրա որդիների ոչ թե Բաբելոնից, այլ Հայկի բուն հայրենիքից՝ «Տուն Թորդոմայ»-ից մինչև Հարթ կտրած ճանապարհի մասին։ Հայկի առասպելի հնությունը ընդունողները համաձայն են, որ բաբելոնյան

ազգն արտահայտությունը, ինչպես որ այստեղ կա, թեև դրա առիթները արտակարգ բազմաթիվ են, «Աղգ» բառը նրա մոտ անմիջականորեն լծորդվում է անձնանվան, տոհմանվան կամ ցեղանվան հետ, օրինակ. «աղգին Քամայ» (Ա, 6), և ոչ «աղգին տանն Քամայ», «յաղգէ Գրիգորի» (Գ, 16), «աղգ Մամիկոնեից» (Բ, 81), «յաղգէն Գնունեաց» (Գ, 43), «աղգը Պարթևաց» (Բ, 68) և այլն, և այլն։ Սա պարզորոշ կերպով նշանակում է, որ քննարկվող դեպքում «աղգ» բառի հետ լծորդման առարկա հանգես է գալիս ոչ թե Թորդոմա անունը (այդ դեպքում կլինեի պարզապես «աղգ Թորդոմայ»), այլ «Տուն Թորդոմայ» միասնական արտահայտությունը, որպես երկրի անուն, ինչպես որ այն ներկայանում է Աստվածաշնչում։

37 Օ. Eissfeldt. Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1964, S. 504 ff.

38 Ի դեպ, հայերեն Աստվածաշնչում այդ անվան ուղղական հղումաձևն է Թորդոմա, սեռականը՝ Թորդոմայ (այստեղից էլ՝ Տուն Թորդոմայ), իսկ հայ մատենագրության մեջ՝ համապատասխանաբար՝ Թորդոմ-Թորդոմայ։ Տե՛ս Հր. Աճառյան. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Բ, էջ 344։

39 Նաև այն դեպքերում, երբ խոսքը ոչ թե անմիջականորեն ստուն Թորդոմայ-ի, այլ Թորդոմայ ազգի կամ Թորդոմայ որդուց մասին է, նշված հեղինակները դարձյալ շատ զգույշ են։ Հմտ. «ԶԹորդոմայ ազգիս, զՀայաստան աշխարհիս» (Աղաթանգյուղոց, 16)։ «ազգացն Հայաստան աշխարհի որդուց Թորդոմայ» (Փավստոս, Խոստ. նախ.) և այլն։

ուղին հետագայի հավելում է, ուրեմն և բացակայել է նրա նախնական տարբերակում: Մենք, մեր հերթին, ջանացինք ցույց տալ, որ այն, մակաշերտվելով առասպելի վրա, պետք է որ դուրս մղեր մեկ այլ գաղափար, որը նրան հակասում էր, ըստ որում, դուրս մղված գաղափարը, բնականաբար, պետք է գարձյալ Հայկի գալստյան ուղուն վերաբերել: Ահա, «Տուն Թորգոմայա»-ի ուղու թեման է, որ, մեր կարծիքով, դուրս է մղվել բաբելոնյան ուղու հավելման հետևանքով, որպես նրան տրամագծորեն հակասող:

Կարելի է առարկել, թե այս թեման ևս աստվածաշնչական է, ուստի և երաշխիք չկա, թե այն առկա է եղել առասպելի նախնական տարբերակում: Այո, այն ևս արտաքինապես աստվածաշնչական է, բայց այդ երկու աստվածաշնչական թեմաների միջև տարբերություն կա: Բաբելոնյան թեման զուտ աստվածաշնչական է, կապված է աշտարակաշինության և նրան հաջորդած՝ Ժողովուրդների ցրվելու առանցքային գաղափարի հետ, ուստի և կարող էր բխել միայն ու միայն Աստվածաշնչից, մինչդեռ մյուսն ունի իր արտաաստվածաշնչական պրմատները:

Այսպես, Թորգոմի, որպես հայերի նախահոր, գաղափարը, համեմայն դեպս, ավելի վաղ է զկայված, քան իրականացվել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը: Այն առկա է արդեն IV դարի հեղինակ Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնում», որտեղ կարդում ենք. «Θοργαμῆ ἐξ οὗ Ἀρμένιοι— «Թորգոմա, որից (ծագում են) հայերը»: Հայ.՝ «Թորգոմ. և ի նման է Հայք»⁴⁰. Այսինքն, Թորգոմի հայոց նախահայր լինելու գաղափարը V դարի հայ մատենագրության մեջ ծագած մի գաղափար չէ՝ հղացած սոսկ Աստվածաշնչի թարգմանության ներքո, այլ այն գոյություն է ունեցել արդեն ավելի վաղ, նախագրական շրջանում:

Այնուհետև, «Տուև Թորգոմայ» երկրի մասին տեղեկությունները չեն սահմանափակվում Աստվածաշնչի պարունակած՝ վերը մեջբերված երկու վկայություններով: Այն, ինչպես արդեն ասվել է, նույնանում է մ. թ. ա. VIII—VII դդ. պատկանող ասուրական աղբյուրների Թիլգարիմուտի⁴¹ և մ. թ. ա. XVI—XIII դդ. պատկանող խեթական աղբյուրների Թեգարամայի⁴² հետ՝ թե՛ իր անվամբ և թե՛ աշխարհագրական տեղադրությամբ: Այնպես որ մեր առասպելը կարող է ժամանակին սնված լինել հենց այդ իրականություններից, և միայն հետազոտվող որդեգրած այդ երկրների աստվածաշնչական «Տուև Թորգոմայ» անվանումը⁴³:

Իսկ այն հանգամանքը, որ Թորգոմի տուն-Թիվգարիմմու-Թեգարամ երկիրը գտնվել է «Հայ» ցեղանվան, ուրեմն և «Հայկ» անձնանվան հետ կապված Հայաստ երկրի մերձավոր հարևանությունը, ընդունակ է ոչ միայն

40 Եւսեբի Պամփիլեայ կեսարացոյ ժամանակականք. մասն Բ, Վենետիկ, 1818, էջ 12:

⁴¹ F. Thureau-Dangin. Une relation de la huitième campagne de Sargon II, Paris, 1912.

⁴² Repertoire géographique des textes cunéiformes, Bd. 6. Die Ortsnamen der hebräischen Texte, Wiesbaden, 1978, S. 363.

¹³ Այսպիսի մոտեցմանը հարում է Ի. Մ. Դյակոնովի այն տեսակետը, թե «Բավական հավանական է, որ սկսած Ասարիսագգոնի ժամանակից (մ. թ. ա. 680—669 թթ.) մինչև աքեմենյան տիրապետության շրջանը (մ. թ. ա. VI դարի կեսերը—Ֆ. Ս.) գոյություն է ունեցել մի բավական մեծ, լեզվով՝ հայկական ...թագավորություն, որի կենտրոնն է եղել Մենդեր ...Հենց այդ թագավորությունն է Աստվածայնչում անվանված Թորգամա, Թորգամա կամ Բեթ-Թորգամա («Թորգամայի տուն»—Ֆ. Ս.)»—И. М. Дьяконов. Малая Азия и Армения около 600 г. до н. э. и северные походы вавилонских царей.—Вестник древней истории, 1981, № 2, с. 60. Այստեղից բխում է, որ ՏՈՒՆ Թորգամայ թագավորությունը պետք է գոյություն ունենար Աստվածայնչում նրա հիշատակումից (մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին), համեմատյն դեպս, շուրջ մեկ դար առաջ:

սոսկ ամրապնդելու մեր վերահիշյալ եղբայրացությունները, այլև հիմք ծառայելու Թորգոմ-Հայկ և Թեպարամա-Հայառա զույգերի խոնարհությունից բխող նոր եղբայրացությունների համար:

Ամփոփելով, մենք ցանկանում ենք փորձ անել մոտավորապես վերականգնելու Հայկի և Հայկյանների առասպել-ամանդության դարձացման փուլերը՝ սկսած հնագույն շերտերից: Դրանք, մեր կարծիքով, ընդհանուր գծերով, առասպելաբար, արտահայտում են պատմության, իրավանքի ընթացքը, էպոսի հաստատվելով սեպագրական աղբյուրների ստվալներով և, իրենց հերթին, լրացնելով դրանք:

Առաջին փուլ: Հայկը որպես հայերի առասպելական նախնի և անվանադիր (էպոնիմ)՝ ղլխավոր Եղեղային տառված, որսորդության և աստիճանյին (աստրալ) աստվածություն: (Այս վերջին հատկությունը առիթ և հնարավորություն է ավել հետազոտում նրան հին հունական Օրիոնի հետ համադրելու և Օրիոնի համաստեղությունը նրա անունով «Հայկ» կոչելու համար): Անունը և առասպելը ծագել են, հավանաբար, հնդեվրոպական ընդհանրություններից հայերի տարանջատվելուց հետո, «հայ» ցեղանվան բյուրեղացման հետ կապված:

Երկրորդ փուլ (մեղ հասած առասպելի մեղ պակասող օղակը): Հայկի շվելը Թեպարամա-Թեպարիմաու-Տուն Թորգոմայ երկրից և հաստատվելը Հարբում: Ստեղծվել է հավանաբար, մ. թ. ա. II հազ. երկրորդ կեսին—I հազ. սկզբներին, որպես արտացոլում սեպագրական աղբյուրներով մկայված վերը նկարագրված պատմական իրողությունների:

Երրորդ փուլ: Հայկի հաղթական պայքարը Միջագետքից ներխուժած բռնակալ Բելի դեմ: Կարող էր ստեղծվել որպես արտացոլում Հայկական լեռնաշխարհի վրա մ. թ. ա. II հազ. վերջերին—I հազ. սկզբներին գիշատիչ Ասորեստանյան տերության պարբերական թալանչիական արշավանքների և լեռնաշխարհի բնակչության դիմադրության:

Չորրորդ փուլ: Հայկի որդիների շարժումը Հարբի շրջանից արևելյան ուղղությամբ և Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Սևանա լճի ավազանի ու նրանից այն կողմն ընկած հողերի, ինչպես և Վանա լճի ավազանի ու Կորդուքի իրացումը: Կապված է մ. թ. ա. VIII—VI դդ. այն իրադարձությունների հետ, որոնցով ավարտվում է հայ ժողովրդի կազմավորումը:

Հինգերորդ (աստվածաշնչական թեմաների մակաշերտման) փուլ: Հայկի՝ Բաբելոնում աշտարակաշինությանը ժամանակակից և մասնաձևից լինելը և այնտեղից «Արարադի երկրի» վրայով դեպի Հարբ նրա ուղին: Կապվում է Աստվածաշնչին հայերի ծանոթանալու ժամանակի հետ:

Այսպիսի զարգացման ճանապարհ կարելի է ենթադրել Հայկի և Հայկյանների առասպել-ամանդության համար, մինչև նրա՝ Մովսես խորենացու և Անունունի-Սեբեոսի երկերում արտացոլվելը:

«ИСТОРИЯ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ И КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ

(Проблема историчности и этапов развития легенды о Хайке и Хайкидах)

Академик АНА Г. Х. САРҚИСЯН

Резюме

Подобно всем древним и средневековым авторам, Мовсес Хоренаци не знал о существовании государства Урарту. Тем не менее, в его «Истории Армении» имеется ряд сведений, отражающих события и явления, связанные с этим государством и временем его существования. В наиболее явственной форме эти сведения выступают в главах о строительстве города Ван—столицы Урарту Тушпы, приписанном Мовсесом Хоренаци, вслед за народным преданием, полулегендарной ассирийской царице Шамiram, образ которой проник в местную среду из Ассирии и переплелся с древнейшей армянской легендой об Ара Прекрасном, божественной природе. Далее, такие сведения, по нашему мнению, выступают в легенде-предании о Хайке и первых Хайкидах. Это эпизоды борьбы с месопотамским завоевателем Белом, которые отражают борьбу населения Армянского нагорья с ассирийской агрессией в XIII—VIII вв. до н. э. Кроме того, это эпизоды, связанные с основателем Хайком и его ближайшими потомками восточной части Армянского нагорья, также имеющие историческую основу. Все эти сведения, так или иначе, подтверждаются клинописными (хеттскими, ассирийскими, урартскими) источниками, в свою очередь, дополняют их данные. Вместе с тем, оказывается, что упомянутая легенда-предание со времени своего возникновения претерпела серьезные изменения, в частности, под влиянием Библии. Так, под влиянием легенды о Вавилонском столпотворении и рассеянии после него народов по всему свету, Хайк, в качестве прародителя армян, также оказался в Вавилоне и, тем самым, пришел в Армению вместе со своим родом именно оттуда. По нашему мнению, этим вставным эпизодом из первоначального варианта легенды-предания о Хайке и Хайкидах был вытеснен противоречащий ему другой эпизод, по которому Хайк пришел не из Вавилона, а из страны, упоминаемой в Библии как «Дом Торгома» (Тильгаримму ассирийских, Тогарама хеттских источников), располагавшейся к западу от верхнего течения Евфрата и носившей имя отца Хайка—Торгома. В заключение сделана попытка выделить этапы развития легенды-предания о Хайке и первых Хайкидах со времени ее возникновения и до времени ее отражения в трудах Мовсея Хоренаци и Анонима (Сзбеоса).

MOVSES KHORENATSI'S „HISTORY OF ARMENIA“ AND THE CUNEIFORM SOURCES

(The Problem of Historicity and Stages of Development of the Legend of Hayk and Haykides)

G. Kh. SARKISIAN, Academician of the Academy of Sciences of Armenia

Summary

Like all ancient and medieval authors Movses Khor natsi also knows nothing about the kingdom of Urartu. Nevertheless, his „History of Armenia“ contains information which reflects events and phenomena connected with this state and the time of its existence. Most clearly this information appears in the chapters dedicated to the construction of the capital city of Urartu—Van, which Movses Khorenatsi, following the folk tradition, ascribed to the semilegendary Assyrian queen Semiramis. Her image has entered the local milieu from Assyria and is interlaced with the

ancient Armenian legend about Ara the Beautiful, the god of the rising nature. Furthermore, as we believe, such information appears in the legend-tradition about Hayk and the first Haykides. These are the episodes about the battle against the Mesopotamian conqueror Bel, which reflected the struggle of the people of the Armenian highland against Assyrian aggression in the XIII-VIII centuries B. C. Besides that, these are the episodes connected with the settling of eastern part of the Armenian highland by Hayk and his immediate descendants, which also have historical background. This information, in either case, is confirmed by the cuneiform (Hittite, Assyrian, Urartian) sources and in its turn, completes their data. At the same time, the above-mentioned legend-tradition from the time of its creation was seriously modified, in particular, under the influence of the Bible. Thus, under the influence of the legend about Babel and dispersion of peoples around the world, the eponym of Armenians, Hayk, was also located in Babylon and had gone to Armenia with his kin exactly from there. We believe, that this inserted episode has forced out from the original legend-tradition about Hayk and the Haykides the contradictory episode, according to which Hayk came not from Babylon, but from the country attested in the Bible as the "House of Thorgon" (Tilgarrimmu of Assyrian, Tegarama of Hittite sources), which was located to the west of the upper stream of the Euphrates and carries the name of Hayk's father—Thorgora. In conclusion, we have attempted to distinguish stages of development of the legend-tradition about Hayk and the first Haykides from the time of its creation up to the time of its appearance in the works of Moses Khorenatsi and Anonym (by Sebeos).